

บทที่ 2

เอกสารที่เกี่ยวข้องกับการวิจัย

การพัฒนาวัตกรรมการปลูกปาล์มน้ำมัน เป็นกระบวนการทางสังคมที่เกิดขึ้นในชุมชน ซึ่งเกษตรกรตัดสินใจปรับเปลี่ยนรูปแบบในการทำการเกษตรแบบเดิมๆ ที่เคยทำอยู่ มาเป็นรูปแบบใหม่ที่ไม่เคยทำมาก่อน การพิจารณาจากประสบการณ์เดิม และนำเอาข้อมูลใหม่ที่เป็นนวัตกรรมมาพิจารณา คิดหารูปแบบใหม่มาใช้ปฏิบัติ เป็นขั้นตอนที่เกษตรกรต้องใช้ความคิด และเป็นเรื่องที่ยืดเยื้อค่อนข้างมาก ผู้วิจัยโดยเรียงลำดับเอกสารที่ทำการศึกษาค้นคว้าไว้ดังนี้

- ตอนที่ 1 รูปแบบการประเมินนวัตกรรม
- ตอนที่ 2 กระบวนการพัฒนานวัตกรรม
- ตอนที่ 3 วิธีวิจัยแบบมีส่วนร่วมและทฤษฎีจากฐานราก
- ตอนที่ 4 การถอดบทเรียน

ตอนที่ 1 รูปแบบการประเมินนวัตกรรม

รูปแบบการประเมินนวัตกรรม ผู้วิจัยได้ศึกษารูปแบบการประเมินกระบวนการดำเนินงานในรูปของการประเมินกิจกรรมจากโครงการ ประเมินการดำเนินงานขององค์กร เพราะกิจกรรมการประเมินจะมีผลต่อกระบวนการทางความคิด กระบวนการในการรวบรวมข้อมูลต่างๆ มาวิเคราะห์สังเคราะห์อันนำไปสู่การตัดสินใจ และนำไปคิดกระบวนการดำเนินการ โดยการประยุกต์ พัฒนาจากความรู้เดิม ปรากฏการณ์เดิมๆ มาสร้างรูปแบบใหม่ แล้วนำไปใช้ต่อไป ผู้วิจัยจึงศึกษารูปแบบการประเมินโครงการต่างๆ จากนักวิชาการและงานวิจัยมาเพื่อพิจารณาในการวางแผนวิจัยต่อไป

โรบบินส์ (Robbins, 1993) อธิบายความหมายของรูปแบบ (Model) ว่า หมายถึง นามธรรมที่ทำให้เกิดความเข้าใจจากสิ่งที่เกิดขึ้นจากการกระทำ หรือปรากฏการณ์ที่มีการต่อเนื่องอย่างเป็นระบบกันซึ่งมีส่วนประกอบอย่างน้อย 3 ส่วนคือ วัตถุประสงค์ ตัวแปร และเนื้อหา

รูปแบบตามความหมายของโรบบินส์ ได้เน้นความคิดเชิงระบบจากส่วนประกอบ 3 ส่วน มาผูกโยงเชื่อมกันให้ง่ายต่อการทำความเข้าใจ ซึ่งเกิดจากแนวความคิดที่เป็นนามธรรม มาสร้างระบบขึ้นมา ซึ่งสอดคล้องกับผลสรุปความหมายของพิสนุ ฟองศรี

พิสนุ ฟองศรี (2549) ได้สรุปความหมายของรูปแบบที่อธิบายโดยเขวาคี ราชชัยกุล วิบูลย์ศรี (เขวาคี ราชชัยกุล วิบูลย์ศรี, 2549) ว่ามีลักษณะสำคัญ 4 ประการคือ

1. เป็นการถ่ายทอดความคิด จินตนาการของบุคคลที่มีต่อปรากฏการณ์ใดๆ การถ่ายทอดดังกล่าว จะถ่ายทอดมาเป็นโครงสร้างที่มีระบบ ระเบียบสำหรับการนำเสนอเพื่อให้ผู้อื่นเข้าใจตามแนวความคิดของเจ้าของรูปแบบได้โดยง่าย

2. โครงสร้างของรูปแบบจะเน้นเฉพาะตัวแปรขององค์ประกอบ หรือสาระที่สำคัญๆ ซึ่งรูปแบบต่างๆ ที่เข้าข่ายเป็นลักษณะของรูปแบบ จะต้องเน้นสิ่งสำคัญๆ เท่านั้น เพื่อให้ง่ายต่อการทำความเข้าใจ

3. ต้องมีการเชื่อมโยงต่อเนื่องระหว่างตัวแปร องค์ประกอบหรือสาระสำคัญ ตัวแปร องค์ประกอบ หรือสาระสำคัญ ต้องมีการเชื่อมโยงอย่างเป็นระบบ ง่ายต่อการเข้าใจ โดยอาจใช้สัญลักษณ์ต่างๆ เพื่อให้รูปแบบมีความกระชับเท่าที่จะทำได้

4. รูปแบบไม่ใช้การบรรยายหรือพรรณนาอย่างยืดเยื้อ รูปแบบอาจจะเป็นภาพแผนภูมิ สัญลักษณ์หรือแผนผังที่เข้าใจด้วยการนำเสนอเพียงครั้งเดียว หรือน้อยครั้งที่สุด

จากความเห็นเกี่ยวกับรูปแบบข้างต้นแล้ว ชาวลิต เกิดทิพย์ (2550) ได้กล่าวถึง การสร้างรูปแบบว่า เป็นการกำหนดมโนทัศน์ที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กันอย่างเป็นระบบ เพื่อชี้ให้เห็นชัดเจนว่ารูปแบบเสนออะไร เสนออย่างไร เพื่อให้ได้อะไร และสิ่งที่ได้นั้นอธิบายปรากฏการณ์อะไร และนำไปสู่ข้อค้นพบใหม่อะไร

แนวทางการสร้างรูปแบบ 4 ประการ

1. รูปแบบควรประกอบด้วยความสัมพันธ์อย่างมีโครงสร้าง (ของตัวแปร) มากกว่าความสัมพันธ์เชิงเส้นตรงธรรมดา อย่างไรก็ตามความเชื่อมโยงแบบเส้นตรงธรรมดาทั่วไปนั้นก็มิใช่ประโยชน์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการศึกษาวิจัยในช่วงต้นของการพัฒนารูปแบบ

2. รูปแบบความเป็นแนวทางในการพยากรณ์ผลที่จะเกิดขึ้นจากการใช้รูปแบบได้ สามารถตรวจสอบได้โดยการสังเกตและหาข้อสนับสนุนด้วยข้อมูลเชิงประจักษ์ได้

3. รูปแบบต้องระบุหรือชี้ให้เห็นถึงกลไกเชิงเหตุผลของเรื่องที่ศึกษา ดังนั้นรูปแบบจะเป็นเครื่องมือในการพยากรณ์ ควรใช้ในการอธิบายปรากฏการณ์ได้ด้วย

4. รูปแบบควรเป็นเครื่องมือในการสร้างมโนทัศน์ใหม่ และการสร้างความสัมพันธ์ของตัวแปรในลักษณะใหม่ ซึ่งเป็นการขยายองค์ความรู้ในเรื่องที่กำลังศึกษาค้นคว้า

ชาวลิต เกิดทิพย์ (2550) ได้สรุปว่า การสร้างรูปแบบ (Model) นั้น เป็นกระบวนการพิจารณาซ้ำทวน และสามารถขยายผลการทำนายได้อย่างกว้างขวาง และสามารถนำไปสู่แนวคิดใหม่ ทั้งนี้ไม่มีข้อกำหนดที่ตายตัวว่าจะต้องทำอะไรบ้าง แต่โดยทั่วไปจะเริ่มค้นด้วยการค้นหาองค์ความรู้ (Intensive Knowledge) เกี่ยวกับเรื่องที่เราจะสร้างรูปแบบให้ชัดเจน จากนั้นจึงค้นหาสมมุติฐานและหลักการของรูปแบบที่จะพัฒนา โดยการนำข้อมูลมาวิเคราะห์ สังเคราะห์ เพื่อกำหนด

ความสัมพันธ์ขององค์ประกอบของรูปแบบ กำหนดโครงสร้าง และนำไปตรวจสอบประเมินหาคุณภาพหรือความเป็นไปได้ของรูปแบบ

ศิริชัย กาญจนวาสี (2550) อธิบายรูปแบบ หรือ โมเดล (Model) ว่า รูปแบบสามารถนำมาใช้ประโยชน์ในการกำหนดแนวทางในการดำเนินงานด้านการวิจัย การประเมินผล โครงการต่างๆ ให้เกิดความเข้าใจในกระบวนการดำเนินการได้อย่างครบทุกขั้นตอน เมื่อได้เห็นรูปแบบการดำเนินงานสามารถเข้าใจในกระบวนการได้โดยง่าย และสามารถนำรูปแบบไปทำความเข้าใจกับทีมงานและผู้เกี่ยวข้องต่างๆ ได้อย่างรวดเร็ว ซึ่งรูปแบบอธิบายในความหมายต่างๆ หลายๆ ประการดังนี้

1. แบบจำลองของจริง
2. ตัวแบบที่ใช้เป็นแบบอย่าง
3. รูปแบบที่แสดงความสัมพันธ์ระหว่างข้อมูล สัญลักษณ์และหลักการของระบบ
4. แบบแผนตัวอย่างของการดำเนินงานที่แสดงความสัมพันธ์ระหว่างส่วนต่างๆ ในระบบ

จากความหมายดังกล่าว สรุปได้ว่า รูปแบบ เป็นผลรวมทางความคิดที่ใช้เป็นแบบอธิบายกระบวนการที่เกิดขึ้น หรืออธิบายกระบวนการที่นำไปใช้ขับเคลื่อนกิจกรรม การกระทำอย่างเป็นระบบที่ต่อเนื่อง เชื่อมโยงความสัมพันธ์อย่างเป็นระบบต่อสิ่งที่เกิดขึ้นอย่างเป็นขั้นตอนจนครบกระบวนการ รูปแบบจึงมีลักษณะ สำคัญดังนี้

1. รูปแบบเชิงบรรยาย เป็นการนำเสนอรูปแบบโดยการบรรยาย หรืออธิบาย กระบวนการเชิงแนวความคิดหลักการ ตัวแปร และมีคำอธิบายถึงปรากฏการณ์ กระบวนการตามขั้นตอนต่างๆ ด้วยคำบรรยายความสัมพันธ์ระหว่างแนวความคิด หลักการหรือตัวแปรเหล่านั้น รูปแบบจะช่วยให้การอธิบาย การบรรยายมีความสะดวกและมีความชัดเจนมากขึ้น
2. รูปแบบเชิงรูปภาพ เป็นการนำเสนอโดยใช้รูปภาพ แผนภูมิหรือสัญลักษณ์จำลองแสดงถึงแนวความคิด หลักการ หรือตัวแปร ที่กำหนดขึ้นตามกระบวนการจนครบถ้วน แล้วลากเส้นโยงความสัมพันธ์ระหว่างแนวความคิด หลักการหรือตัวแปรเหล่านั้นอย่างเป็นระบบจนครบกระบวนการ ซึ่งรูปแบบประเภทนี้ เป็นที่นิยมมาก
3. รูปแบบเชิงคณิตศาสตร์ เป็นการนำเสนอโดยใช้สัญลักษณ์แทนความคิด หลักการ หรือตัวแปร และใช้ฟังก์ชันคณิตศาสตร์เชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างแนวคิด หลักการ หรือตัวแปรที่เกี่ยวข้องเหล่านั้น ได้มีผู้ให้นิยามความหมายรูปแบบ (Model) และทฤษฎีของการประเมินไว้หลายท่าน ซึ่งจะแตกต่างกันไป ตามวัตถุประสงค์ของการใช้งาน รวมถึงการมีจุดเด่นจุดด้อยและข้อจำกัดของการนำไปใช้ที่ไม่เหมือนกัน สามารถส่งสรูปแบบของการประเมินผลได้ดังนี้ (เขาวดี ราชชัยกุล วิบูลย์ศรี, 2546)

3.1 โมเดลการประเมินของไทเลอร์ (Tyler) เป็นการประเมินผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนของนักเรียน ซึ่งประเมินเปรียบเทียบระหว่างสิ่งที่ผู้เรียนสามารถกระทำ ได้จริงกับวัตถุประสงค์เชิงพฤติกรรมที่ได้กำหนดขึ้น

3.2 โมเดลการประเมินของครอนบาค (Cronbach) เป็นการเก็บรวบรวมข้อมูลและการใช้สารสนเทศเพื่อการตัดสินใจ ไม่ควรประเมินโดยใช้แบบทดสอบอย่างเดียว แต่ควรใช้แนวทางอื่นอีก คือ การศึกษากระบวนการวัดศักยภาพของผู้เรียน “การวัดทัศนคติและการติดตามผล”

3.3 โมเดลการประเมินของสคริฟเวน (Scriven) เป็นกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการรวบรวมข้อมูลหรือการประเมินข้อมูลเพื่อใช้ตัดสินคุณค่าของกิจกรรม ซึ่งได้แก่ การประเมินระหว่างดำเนินการ (Formative Evaluation) และการประเมินผลรวม (Summative Evaluation)

3.4 การประเมินที่ไม่ยึดวัตถุประสงค์เป็นหลัก (Goal – Free Evaluation) ของ Scriven เป็นการประเมินที่นอกจากจะพิจารณาวัตถุประสงค์ของ โครงการแล้ว ยังต้องมีการคัดเลือกข้อมูลข่าวสารอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง กับ โครงการเพื่อการตัดสินคุณค่าของ โครงการอีกด้วย

3.5 โมเดลการประเมินของสเตก (Stake) เป็นการประเมินที่มุ่งเน้นการเก็บรวบรวมข้อมูลจากหลายๆ แหล่งเพื่อนำมาจัดให้เป็นระบบระเบียบและมีความหมายที่เป็นความสอดคล้องเชิงเหตุผลของปัจจัยเบื้องต้น รวมถึงการปฏิบัติและผลผลิต โดยต้องหามาตรฐานในแต่ละส่วนแล้ว จึงตัดสินคุณค่าให้เหมาะสม

3.6 แนวคิดการประเมินของอัลกิน (Alkin) เป็นกระบวนการของการคัดเลือกข้อมูลและการจัดระบบสารสนเทศที่มีประโยชน์ เพื่อนำมาใช้ในการตัดสินใจ หรือเพื่อเลือกแนวทางในการดำเนินกิจกรรมหรือดำเนิน โครงการใดๆ

3.7 แนวคิดการประเมินของแฮมมอนด์ (Hammond) เป็นการประเมินการศึกษาอย่างมีระบบ มีจุดเน้นที่การกำหนดและการวัดผลตามวัตถุประสงค์เชิงพฤติกรรม เพื่อการตัดสินใจเกี่ยวกับการจัดการเรียนการสอนและผลสัมฤทธิ์ด้านพฤติกรรมของผู้เรียน

3.8 แนวคิดการประเมินของโปรวัส (Provus) เป็นการกำหนดเกณฑ์มาตรฐานการค้นหาช่องว่างระหว่างภาวะที่เป็นจริงกับเกณฑ์มาตรฐานที่กำหนด เพื่อบ่งชี้หรือระบุข้อบกพร่องของโครงการ ซึ่งการประเมินนี้ต้องดำเนินควบคู่ไปกับโครงการ

3.9 แนวคิดการประเมินของสตัฟเฟิลบีม (CIPP Model) เป็นกระบวนการเพื่อให้ได้มาซึ่งสารสนเทศเพื่อนำไปใช้ประกอบการตัดสินใจ โดยแบ่งการประเมินออกเป็น (1) การประเมินสถานะแวดล้อมของโครงการ (Context Evaluation) (2) การประเมินตัวป้อนเข้า (Input) (3) การประเมินกระบวนการ (Process Evaluation) (4) การประเมินผลผลิตที่เกิดขึ้น (Product Evaluation)

3.10 แนวคิดการประเมินของคณินิสตัน เป็นการเปรียบเทียบสิ่งที่สนใจหรือสิ่งที่ต้องการประเมินกับเกณฑ์มาตรฐานที่ยอมรับ

จากแนวคิดดังกล่าวข้างต้น พบว่านักวิชาการให้ความสำคัญกับกระบวนการเก็บข้อมูล การประเมินผลค่อนข้างมาก และเห็นว่า การประเมินผลจะช่วยให้เกิดความเข้าใจเกี่ยวกับคุณภาพ ความเหมาะสมความคุ้มค่า และสามารถมองหาแนวทางในการป้องกัน แก้ไขปัญหาต่างๆ อันนำไปสู่ การตัดสินใจที่เป็นประโยชน์อย่างมาก และสามารถสรุปแนวคิดโดยภาพรวมว่าการประเมินผล เกี่ยวข้องกับสิ่งที่ต้องพิจารณา 3 ประการคือ

1. การวัด : คำนึงและการเก็บรวบรวมข้อมูลเชิงปริมาณและคุณภาพ

2. การเปรียบเทียบ : เกณฑ์มาตรฐานสิ่งที่คาดหวังหรือสิ่งที่ต้องการและเกณฑ์การประเมิน

3. การตัดสินใจ : นำข้อมูลจากการเปรียบเทียบนำไปตัดสินใจทางเลือกที่เหมาะสมต่อไป ดังนั้นการประเมินผลจึงหมายถึงกระบวนการเก็บรวบรวมข้อมูลที่ใช้เพื่อการศึกษา ปรับปรุง แก้ไข พัฒนา โครงการแผนคน เพื่อให้บรรลุตามวัตถุประสงค์ที่คาดหวังหรือตั้งไว้หรือ เป็นการตัดสินใจคุณค่าของโครงการ โดยมีแนวทางการประเมินผลดังนี้

3.1 การประเมินโดยยึดวัตถุประสงค์โครงการเป็นเกณฑ์

3.2 การประเมินโดยยึดการวิเคราะห์ระบบเป็นเกณฑ์ นักวิเคราะห์เชิงเป็นเหตุเป็น ผลตาม (CIPP MODEL)

3.3 การประเมินโดยไม่ยึดวัตถุประสงค์เป็นหลัก หรือไม่มีการกำหนดเป้าหมาย กล่าวคือ นอกจากจะพิจารณาวัตถุประสงค์ของโครงการแล้ว ยังพิจารณาออกแบบการประเมิน คัดเลือกข้อมูลที่เป็นอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องกับโครงการแล้ว เพื่อการตัดสินใจคุณค่าของโครงการอีกด้วย

แนวความคิด รูปแบบการประเมินของนักวิชาการด้านการประเมิน สามารถนำมาเป็น แนวทางที่มีความสำคัญอย่างมากในการวางแผนจัดเก็บข้อมูล และเป็นแนวคิดที่นำเสนอต่อเกษตรกร เพื่อให้เกษตรกรเกิดความเข้าใจในระบบการเคลื่อนไหวที่ต่อเนื่องของกิจกรรม การดำเนินวิถีการผลิต อย่างเป็นระบบจนครบวงจร ผู้วิจัยได้ใช้เป็นแนวทางทำความเข้าใจกับเกษตรกร เพื่อให้เกิด กระบวนการพัฒนาศักยภาพของตนเอง โดยมีความพร้อมที่จะเกิดความคิดในการเก็บข้อมูล อย่างเป็นระบบ และนำมาพัฒนากระบวนการของตนเองให้มีคุณภาพมากขึ้น

กระบวนการของการประเมินนวัตกรรม

การประเมินนวัตกรรมเป็นกระบวนการของการตรวจสอบและวิเคราะห์ข้อมูลต่างๆ อย่างมีระบบมีวัตถุประสงค์หรือเป้าหมาย เพื่อการปรับปรุงองค์ความรู้ที่มีอยู่ให้ดีขึ้น กระบวนการในการประเมินผล มีขั้นตอนและรายละเอียดของขั้นตอนแตกต่างกันไปตามแนวคิดของนักวิชาการทางการประเมินผล

การประเมินไปตามแต่ละประเภทโครงสร้างนวัตกรรมนั้นๆ การประเมินจะมีการศึกษาเกี่ยวกับข้อมูล องค์ความรู้ต่างๆ ในลักษณะประเมินข้อมูลนำเข้า (Inputs) การประเมินตัวกระบวนการ (Processor) และการประเมินผลงาน (Outputs)

การศึกษาครั้งนี้ มุ่งเน้นถึงวัตถุประสงค์ในการตัดสินใจปลูกปาล์มทดแทนการประกอบอาชีพทำนา หรือทำนาถ่วง วัตถุประสงค์ของเกษตรกรจึงเป็นการแสวงหาพืชที่มีเสถียรภาพด้านการดูแลรักษาที่และการมีรายได้ที่มั่นคงกว่านาข้าวและนาถ่วง การพยายามเรียนรู้เกี่ยวกับปาล์มเพื่อเป็นข้อมูลประกอบการตัดสินใจปลูกปาล์มหรือไม่เป็นสำคัญ

การศึกษาความเป็นไปได้ของข้อมูล ซึ่งเป็นการประเมินข้อมูลและทรัพยากรต่างๆ ที่จะต้องใช้ดำเนินการว่ายังมีความเหมาะสมเพียงพอที่จะใช้ปฏิบัติงานหรือไม่ ข้อมูลและทรัพยากรที่มีอยู่สามารถที่จะสนองตอบวัตถุประสงค์ได้มากน้อยเพียงใด และการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นยังจะใช้ทรัพยากรที่มีอยู่ได้หรือไม่ การประเมินในขั้นตอนนี้เป็นการตรวจสอบทบทวนความเหมาะสมของทรัพยากรที่จะต้องใช้ในการบริหารโครงการนั่นเอง

การพยายามหาข้อมูล หาความรู้เกี่ยวกับปาล์มก่อนการตัดสินใจ เป็นกระบวนการที่ผู้วิจัยให้ความสนใจอย่างมาก เป็นกระบวนการในขั้นนี้ เพื่อนำมาวางแผนเปลี่ยนแปลงพื้นที่ และแนวทางปรับเปลี่ยนพฤติกรรมการผลิตจากแบบเดิมที่ใช้กับนาข้าวหรือนาถ่วงมาเป็นแบบใหม่ คือการปลูกและการดูแลปาล์ม จะส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมการผลิต และวิถีชีวิตของเกษตรกรในชุมชน การได้รับข้อมูลจากหน่วยงานราชการ จากผู้ขายสินค้าทางการเกษตร จากกรมโฆษณาต่างๆ และจากเพื่อนบ้านที่มีประสบการณ์ตรง เป็นประเด็นที่เกษตรกรแสวงหา นำข้อมูลที่ได้มาตรวจสอบ ผู้วิจัยจึงติดตามและให้ความสนใจถึงกระบวนการแสวงหาข้อมูล แนวทางในการวิเคราะห์ สังเคราะห์ข้อมูลที่มีอยู่ของเกษตรกร มาเป็นส่วนสำคัญในการศึกษาครั้งนี้

การเก็บรวบรวมและการกระทำกับข้อมูลและทรัพยากร ซึ่งเป็นการวิเคราะห์ถึงกระบวนการในการดำเนินโครงการในลักษณะเป็นการเก็บรวบรวมและจำแนกข้อมูลให้เป็นหมวดหมู่ เป็นสัดส่วน และให้มีความเป็นจริงมากที่สุด เพราะหากการดำเนินงานในขั้นตอนนี้มีปัญหาย่อมทำให้ผลงานที่เกิดขึ้นมีปัญหาตามไปด้วย กล่าวคือ แม้ว่าผู้บริหารโครงการจะทราบถึงทรัพยากรที่จะต้องใช้งบประมาณและคุณภาพเป็นอย่างดีแล้ว แต่ในขั้นตอนของการรวบรวมและจัดดำเนินการกับข้อมูล ไม่ได้พอ

ผลที่เกิดขึ้นย่อมไม่มีคุณภาพหรือด้อยคุณภาพ ตัวอย่าง เนื้ออย่าง ดิย่างกับเตาที่ไฟแรงเกินไป ย่อมได้เนื้อย่างที่ไหม้เกรียม เป็นต้น การประเมินในขั้นตอนนี้เป็นการตรวจสอบกระบวนการว่าเหมาะสมกับข้อมูลหรือทรัพยากรที่นำเข้าหรือไม่

เกษตรกรที่ให้ความสนใจและต้องการปลูกปาล์ม จะพยายามเก็บข้อมูลจากเพื่อนบ้านที่มีประสบการณ์การปลูกปาล์ม จากผู้รู้มาทำความเข้าใจอยู่เสมอ มีความพยายามพูดคุย ทำความเข้าใจเกี่ยวกับข้อมูลที่ได้รับอยู่เสมอ และพยายามตรวจสอบถึงทรัพยากรของตน ซึ่งหมายถึงสภาพที่ดิน สภาพการลงทุนในระยะต่างๆ กระบวนการดูแลรักษากับบริบทพื้นที่ที่ตนมีอยู่ เพื่อประมวลและประเมินผลอยู่ระยะหนึ่ง ผู้วิจัยจะศึกษาประเด็นนี้จากเกษตรกรทั้งที่อยู่ในขั้นนี้ และ ได้ผ่านขั้นนี้มาแล้ว โดยการสัมภาษณ์ถึงเหตุการณ์ย้อนหลัง เพื่อติดตามกระบวนการดำเนินงานเกี่ยวกับนวัตกรรมอย่างต่อเนื่อง

การวิเคราะห์ การแปลความหมาย และการสรุปผลซึ่งเป็นขั้นตอนที่ข้อมูลได้ผ่านกระบวนการเรียบร้อยแล้ว และผู้ประเมินจะต้องทำการวิเคราะห์ผลที่เกิดขึ้นว่าเป็นเช่นใด ตรงตามความต้องการของเกษตรกร หรือมาตรฐานที่กำหนดไว้หรือไม่ จะมีการปรับปรุงแก้ไขเพื่อให้ดีขึ้นในลักษณะใด และผลที่เกิดขึ้นจะมีแนวโน้มไปในลักษณะใด การประเมินในขั้นตอนนี้เป็นการประเมินผลงานของโครงการที่เกิดขึ้น และรวมไปถึงการประเมินโครงการโดยทั้งหมดด้วยว่าทรัพยากรหรือข้อมูลนำเข้าที่มีอยู่ คุ้มกระบวนการที่ใช้ และด้วยผลงานที่ปรากฏนั้น โครงการโดยรวมเป็นเช่นใด เป็นโครงการที่ให้ผลประโยชน์คุ้มค่ากับการดำเนินงานหรือไม่ ควรปรับปรุงเปลี่ยนแปลงให้ดีขึ้นแล้วดำเนินงานต่อไป หรือจะล้มเลิกยุติแนวทางนี้เสีย

ประโยชน์ของการประเมิน

ดังได้กล่าวแล้วว่า การประเมินผลเป็นกระบวนการเก็บรวบรวมข้อมูลเพื่อใช้เปรียบเทียบกับสิ่งที่ตั้งเป้าหมายหรือคาดหวังไว้ แล้วนำมาใช้เพื่อการตัดสินใจเลือกทางเลือกซึ่งมีจุดมุ่งหมายเพื่อการแก้ปัญหา การพัฒนาโครงการและการตัดสินใจเลือกการดำเนินงานให้เหมาะสมและสามารถบรรลุตามเป้าหมาย สามารถสรุปประโยชน์ของการประเมินผลได้ ดังนี้

1. ใช้เพื่อวิเคราะห์ความเหมาะสมและแนวทางการดำเนินโครงการตามนโยบาย / แผนยุทธศาสตร์
2. ใช้ทำความเข้าใจและศึกษาถึงความชัดเจนของโครงการก่อนนำไปใช้การวางแผนงาน
3. ใช้ในการสรุปข้อมูลเพื่อสนับสนุนการพัฒนาโครงการต่อไป
4. ใช้ในการดำเนินงานการควบคุมกำกับกิจกรรมให้เป็นไปตามวัตถุประสงค์โครงการ และสามารถแก้ไขได้ทันการ หากมีปัญหาในการดำเนินงานเกิดขึ้น
5. เป็นข้อมูลสำหรับการบริหารงานและผู้เกี่ยวข้องอื่นๆ ต่อไปในอนาคต

จากประโยชน์ของการประเมิน ผู้วิจัยได้นำมาสร้างความสำเร็จกับทีมงานผู้ช่วยเก็บข้อมูลภาคสนาม และเกษตรกรกลุ่มเป้าหมายที่ให้ข้อมูลหลักว่า ผู้วิจัยต้องการกระบวนการประเมินมาตรวจสอบ ติดตามกระบวนการดำเนินงานและผลการดำเนินงานของการปลูกปาล์มอย่างจริงจัง เพื่อสามารถนำมาเป็นแนวทางในการวางแผน จัดกระบวนการดำเนินงานการปลูกปาล์มให้เกิดประโยชน์อย่างยั่งยืนต่อเกษตรกรต่อไป

ประเภทของการประเมิน

การประเมินผลสามารถแบ่งตามขั้นตอนการดำเนินโครงการ ได้ดังนี้

1. การประเมินผลก่อนเริ่มดำเนินโครงการ เป็นการประเมินเพื่อการศึกษาถึงความพร้อมและตรวจสอบศักยภาพของทีมงาน ของอุปกรณ์ของใช้ที่เป็นปัจจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินงานว่าเป็นอย่างไร การประเมินขั้นนี้มีความสำคัญอย่างมาก เพราะหากผลการประเมินออกมาในทางที่มีความเสี่ยงสูงมากๆ ก็จะนำไปสู่การตัดสินใจยกเลิกโครงการ วิธีการนั้นได้ และถ้าผลการประเมินออกมาในทางที่มีความพร้อมสูง จะทำให้เกิดความเชื่อมั่น เกิดความมั่นใจในการดำเนินงาน โดยศึกษาประเด็นต่างๆ ดังนี้

1.1 ความเป็นไปได้ของโครงการและกลวิธีดำเนินงาน พิจารณาทั้งความเหมาะสมทางเศรษฐกิจ ทางสังคม การเงิน (งบประมาณ) บุคลากรและทรัพยากร เทคโนโลยี

1.2 ความชัดเจนและความสมบูรณ์ของโครงการ การกำหนดเป็นวัตถุประสงค์ที่ครอบคลุมตามความคาดหวังทุกประเด็น

1.3 ความสอดคล้องเชิงความเป็นเหตุเป็นผลระหว่างวัตถุประสงค์ กิจกรรม / กลวิธีดำเนินงานทรัพยากร และงบประมาณค่าใช้จ่าย

1.4 ความคุ้มค่าของโครงการในทางเศรษฐกิจ สังคม และรายจ่ายต่อผลตอบแทน

1.5 ความครอบคลุมของกิจกรรม / กลวิธี ตามกลุ่มเป้าหมาย ระบบทางสังคม วัฒนธรรม วิถีชีวิต

ผู้วิจัยได้นำแนวทางนี้มาตรวจสอบถึงแนวคิดของเกษตรกร การเรียนรู้ในกระบวนการประเมินแนวทางหรือโครงการปลูกปาล์มของเกษตรกรกลุ่มเป้าหมาย และศึกษากระบวนการรวบรวมข้อมูล การจัดระบบข้อมูล แนวทางวิธีคิดต่างๆ การวิเคราะห์เพื่อการตัดสินใจก่อนดำเนินโครงการ มีรูปแบบแนวทางที่ผ่านมาอย่างไร และรูปแบบ แนวทางนั้น ผลออกมาเป็นอย่างไร และนำไปสู่กระบวนการเรียนรู้ของตนเองและกระบวนการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ในหมู่เกษตรกรด้วยกันอย่างไร และการประมวลผลของข้อมูลที่มีอยู่ในแต่ละครั้ง ใช้วิธีคิดอย่างไร ซึ่งนำไปสู่กระบวนการพัฒนาปรับปรุงรูปแบบที่เรียนรู้มา หรือที่คนอื่น ๆ ดำเนินการมาแล้ว มาประยุกต์พัฒนาวิธีการปลูกปาล์มอย่างไร

2. การประเมินผลขณะดำเนินโครงการ

เป็นการประเมินผลระหว่างที่กำลังดำเนินโครงการ มักใช้เพื่อการควบคุม กำกับ และติดตามให้การดำเนินงานเป็นไปตามแผนที่วางไว้ และเป็นกระบวนการเรียนรู้ถึงรูปแบบวิธีการดำเนินการที่คาดหวังไว้กับสภาพที่เป็นจริง ในเหตุการณ์จริง มีการเปลี่ยนแปลงไปจากที่คิดไว้อย่างไร เป็นกระบวนการเก็บข้อมูลการดำเนินงานมาตรวจสอบ มีโอกาสใกล้ชิดกับเหตุการณ์ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในกระบวนการดำเนินงาน และนำไปสู่การได้พบเห็นแนวทางหรือคาดการณ์ผลกระทบจากปัจจัย กระบวนการดำเนินงานที่จะเกิดขึ้น ซึ่งพยายามการศึกษาในประเด็นต่อไปนี้

2.1 การประเมินปัจจัยนำเข้า (Input Evaluation)

2.2 การประเมินกระบวนการปฏิบัติงาน (Process Evaluation)

2.3 ประเมินระบบบริหารจัดการและมาตรฐานหรือเกณฑ์การปฏิบัติงาน

การประเมินกระบวนการดำเนินงาน เป็นวิธีการที่ผู้ดำเนินการส่วนใหญ่จะอยู่ในเหตุการณ์หรือใกล้ชิดกับเหตุการณ์อย่างมาก สามารถเข้าถึงข้อมูลที่เป็นจริงได้มาก การประเมินขณะดำเนินการ สามารถที่จะเข้าถึงปัญหาได้อย่างใกล้ชิดและรวดเร็วมาก สามารถนำไปสู่การตัดสินใจปรับเปลี่ยนวิธีการ ซึ่งบางครั้งสามารถลดปัญหา ความเสียหายต่างๆ ที่กำลังจะเกิดขึ้นได้ และเป็นการเรียนรู้ถึงกระบวนการวางแผน วิธีคิด การพัฒนารูปแบบวิธีการ อันนำไปสู่การตัดสินใจที่มีคุณภาพมากขึ้น

ผู้วิจัยได้นำแนวทางนี้ มาวางแผนในการเก็บข้อมูลด้วยการสัมภาษณ์ย้อนประสบการณ์จากเกษตรกร ถึงสภาพของบรรยากาศต่างๆ ในการดำเนินงาน และเมื่อมีปัญหาเกิดขึ้นในแต่ละครั้ง มีการนำเอาข้อมูลนั้นๆ มาปรับเปลี่ยนแนวทาง วิธีการในการดำเนินการอย่างไร ในแต่ละขั้นตอนเกษตรกรมีวิธีคิดเพื่อนำมาสู่การตัดสินใจแต่ละครั้งอย่างไร

3. การประเมินผลเมื่อสิ้นสุดโครงการ

เป็นการศึกษาผลที่เกิดจากการดำเนินโครงการ โดยจะศึกษาในประเด็นต่างๆ ดังนี้

3.1 ประเมินผลผลิตหรือผลลัพธ์ของโครงการ กำหนดดัชนีชี้วัดผลผลิต (Product - Indicators)

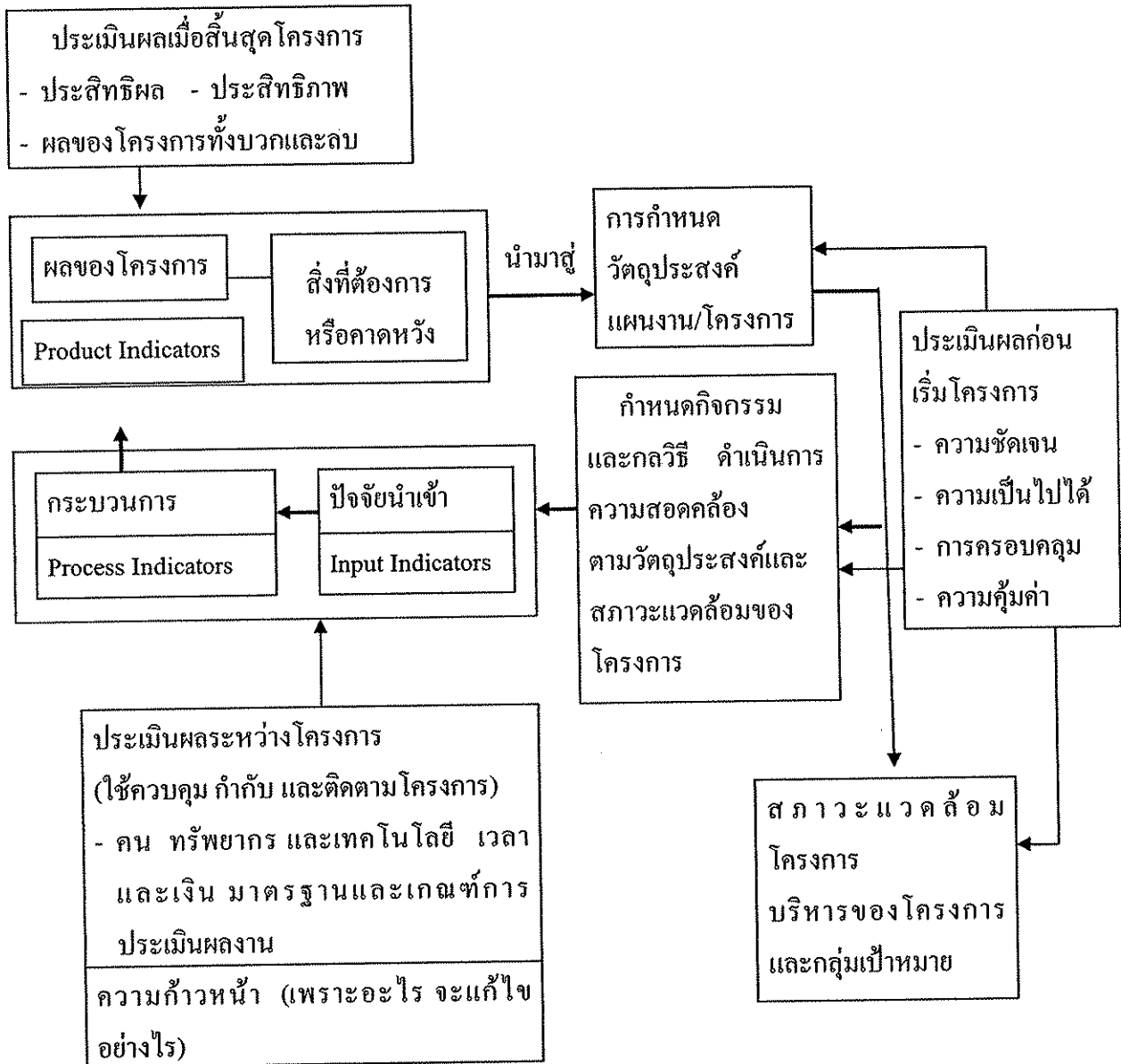
3.2 ประเมินประสิทธิผลของโครงการ (Effectiveness Evaluation)

3.3 ประเมินประสิทธิภาพของโครงการ (Efficiency Evaluation)

3.4 ประเมินผลจากโครงการทั้งด้านบวกและด้านลบ (Effect and Impact Evaluation)

เป็นการประเมินผลที่เห็นผลชัดเจน เป็นช่วงที่ผลผลิตจากกระบวนการดำเนินงานออกมา ก่อนข้างเป็นรูปธรรม หรือเห็นผลที่ชัดเจน ผู้วิจัยใช้แนวทางนี้ในการสัมภาษณ์ลึกและสัมภาษณ์ตอบทเรียนจากเกษตรกรปลูกปาล์ม อันจะสะท้อนปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นตั้งแต่ต้น จนได้

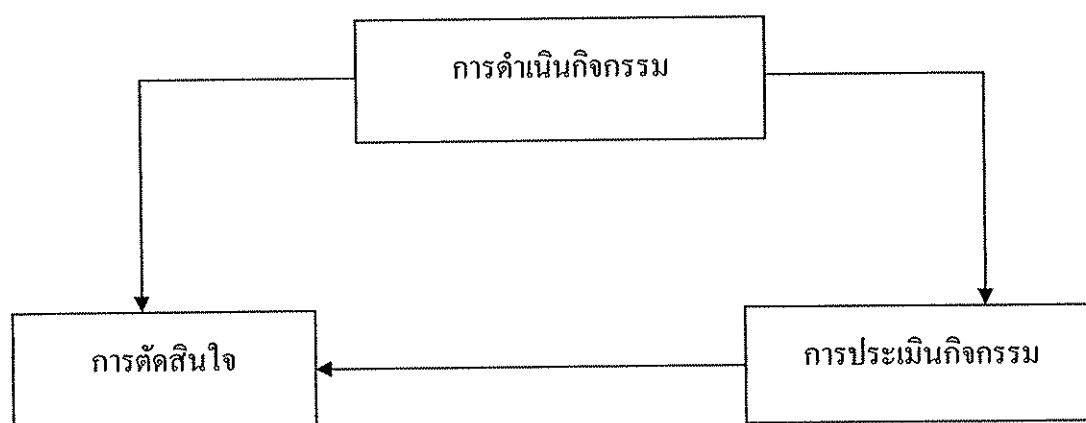
ผลผลิต และเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นแต่ละช่วง มีความเกี่ยวข้อง สัมพันธ์กันอย่างไร แต่ละเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นนั้น ส่งผลกระทบต่อเนื่องไปอย่างไร ผลจากการประเมินนี้ ยังนำไปสู่แนวความคิดในการค้นหาวิธีการป้องกันปัญหาต่างๆ ที่เคยเกิดขึ้น หรือแนวทางในการปรับเปลี่ยน แก้ไขปัญหานั้นๆ ขึ้นนี้สามารถนำไปสู่การพัฒนาค้นหารูปแบบของการพัฒนานวัตกรรมที่สำคัญมาก

ภาพที่ 1 แสดงความสัมพันธ์ของการประเมินผลและขั้นตอนการดำเนินแผนงาน / โครงการ

การศึกษาตามรูปแบบซิปป์ หรือ CIPP Model

การศึกษาตามรูปแบบซิปป์ หรือ CIPP Model (Context Input Process Product Model) เป็นรูปแบบที่นักประเมินผลโครงการ ประเมินองค์กรนิยมใช้กันค่อนข้างมาก นอกจากนี้ นักวิจัยที่ใช้ในการศึกษาโครงการของชุมชน ก็จะใช้รูปแบบ CIPP มาเป็นแนวทางในการศึกษา เพราะสามารถดำเนินการได้อย่างรัดกุม รวดเร็ว รูปแบบการศึกษากระบวนการดำเนินงานตามรูปแบบซิปป์ เป็นการศึกษาขั้นตอนที่สำคัญ 4 ขั้นตอนคือ (พิสนุ พงศ์ศรี, 2549) บริบท ปัจจัยนำเข้า กระบวนการ และผลผลิต โดยกำหนดข้อมูลที่ต้องการรวบรวมถึงการดำเนินการเก็บรวบรวมข้อมูล และนำข้อมูลที่จัดเก็บมาแล้วนั้น มาวิเคราะห์และสังเคราะห์ทำให้เกิดเป็นสารสนเทศที่มีประโยชน์เพื่อนำเสนอสำหรับใช้เป็นทางเลือกในการประกอบการตัดสินใจต่อไป โดยมีแนวความคิดพื้นฐาน ดังภาพ

ภาพที่ 2 แสดงแนวความคิดพื้นฐานการประเมินของ Stufflebeam

จากแนวคิดพื้นฐานการประเมินนี้ ทำให้เข้าใจถึงความสัมพันธ์ระหว่างการดำเนินกิจกรรมต่างๆ กระบวนการประเมิน และการตัดสินใจ ซึ่งในสภาพความเป็นจริงแล้ว การดำเนินกิจกรรมสามารถนำไปสู่การตัดสินใจในประเด็นต่างๆ ได้ซึ่งเป็นช่องทางหนึ่ง ขณะที่อีกช่องทางหนึ่ง พบว่าการดำเนินกิจกรรม จะนำไปสู่กระบวนการเก็บข้อมูล นำข้อมูลมาประเมินกิจกรรม และผลการประเมินกิจกรรม จะนำไปสู่การตัดสินใจ

สตัฟเฟิลบีม (Stufflebeam) ได้กำหนดประเด็นที่ประเมินออกเป็น 4 ประเภท ซึ่งเป็นที่มาของการกำหนดชื่อของรูปแบบการประเมินว่ารูปแบบ (CIPP Model) ที่มาจากอักษรภาษาอังกฤษตัวแรกของประเด็นที่จะประเมิน ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

1. การประเมินบริบทหรือสถานะแวดล้อม (Context Evaluation : C) เป็นการประเมินก่อนการดำเนินกิจกรรม เพื่อพิจารณาหลักการและเหตุผล ความจำเป็นที่ต้องดำเนินโครงการ ประเด็นปัญหา และความเหมาะสมของกิจกรรม

2. การประเมินปัจจัยนำเข้า (Input Evaluation : I) เป็นการประเมินเพื่อพิจารณาความเหมาะสมของความเพียงพอของทรัพยากร อาทิ จำนวนคน งบประมาณ วัสดุอุปกรณ์ รวมทั้งเทคโนโลยี หรือนวัตกรรมและแผนของการดำเนินการ

3. การประเมินกระบวนการ (Process Evaluation: P) เป็นการประเมินเพื่อหาข้อบกพร่องของการดำเนินการ ที่จะใช้เป็นข้อมูลในการพัฒนา แก้ไข ปรับปรุง ให้ดำเนินการ ช่วงต่อไปมีประสิทธิภาพมากขึ้น โดยมีกำรบันทึกไว้เป็นหลักฐานทุกขั้นตอน

4. การประเมินผลผลิตที่เกิดขึ้นกับจุดประสงค์ของกิจกรรม รวมทั้งการพิจารณาในประเด็นของการยุบ เลิก ขยาย หรือการปรับเปลี่ยนกิจกรรม

นอกจากนี้สตีฟเฟิลบีมได้นำเสนอประเภทของการตัดสินใจที่สอดคล้องกับประเด็นที่ประเมินดังนี้

4.1 การตัดสินใจเพื่อการวางแผน (Planning Decision) เป็นการตัดสินใจที่ใช้ข้อมูลจากการประเมินสภาพแวดล้อมที่ได้นำไปใช้ในการกำหนดจุดประสงค์ของโครงการให้สอดคล้องกับแผนการดำเนินการ

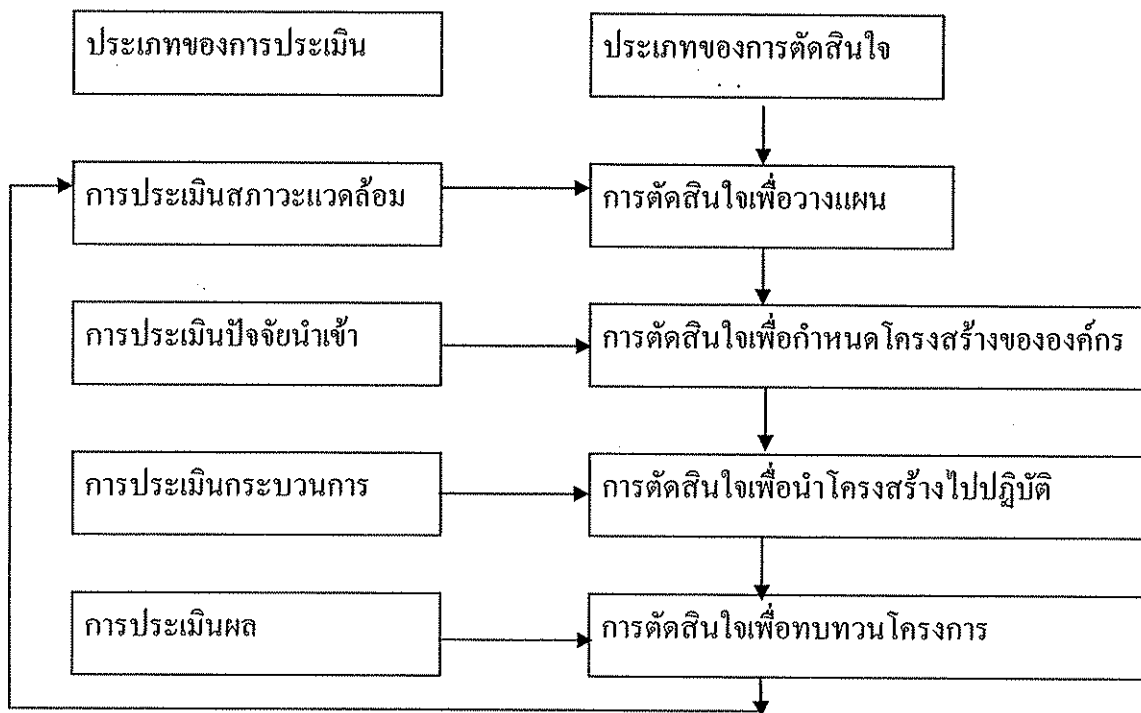
4.2 การตัดสินใจเพื่อกำหนดโครงสร้างของโครงการ (Structuring Decisions) เป็นการตัดสินใจที่ใช้ข้อมูลจากปัจจัยนำเข้าที่ได้นำไปใช้ในการกำหนดโครงสร้างของแผนงานและขั้นตอนของการดำเนินการของโครงการ

4.3 การตัดสินใจเพื่อนำโครงการไปปฏิบัติ (Implementing Decisions) เป็นการตัดสินใจที่ใช้ข้อมูลจากการประเมินกระบวนการ เพื่อพิจารณาควบคุมการดำเนินการเป็นไปตามแผนและปรับปรุงแก้ไขการดำเนินการให้มากที่สุด

4.4 การตัดสินใจเพื่อทบทวนโครงการ (Recycling Decisions) เป็นการตัดสินใจที่ใช้ข้อมูลจากการประเมินผลผลิตที่เกิดขึ้น เพื่อพิจารณาการยุติ ล้มเลิก หรือปรับขยายโครงการที่จะนำไปใช้ในโอกาสต่อไป

ความสัมพันธ์ระหว่างการตัดสินใจและประเภทของการประเมินนั้นสตีฟฟิลลิปได้นำเสนอ

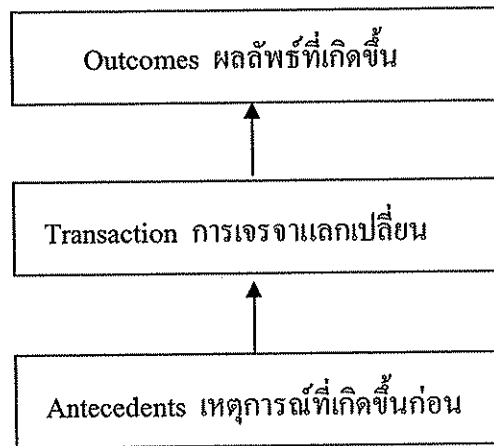
ดังภาพ

ภาพที่ 3 แสดงความสัมพันธ์ระหว่างประเภทของการประเมินและการตัดสินใจของสตีฟฟิลลิป

รูปแบบสนองความต้องการสารสนเทศ (Responsive Model)

สเตก (Stake, 1975) เสนอรูปแบบการประเมินที่เน้นการทำความเข้าใจเกี่ยวกับกิจกรรมและคุณค่าของโครงการ ตามการรับรู้ของบุคคลต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับโครงการ เป็นแบบประเมินที่ต้องการสารสนเทศของผู้สนใจใช้ผลการประเมิน โดยพยายามสะท้อนคุณค่าของการดำเนินงานตามทัศนะของผู้ที่เกี่ยวข้องหลายๆ ฝ่ายอย่างกว้างขวาง โดยใช้วิธีการศึกษาเฉพาะกรณี (Case Study) รวบรวมข้อมูลโดยการสังเกต และสัมภาษณ์ตามธรรมชาติ โดยใช้นักสังเกตการณ์หลายคน สังเกตกลุ่มผู้เกี่ยวข้องหลายๆ กลุ่ม เน้นข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับการรับรู้ กระบวนการและผลกระทบในด้านการเปลี่ยนแปลงต่างๆ ที่เกิดขึ้น โดยพิจารณาองค์ประกอบของการประเมินในรูปแบบสนองความต้องการสารสนเทศ (Responsive Model) 3 ส่วน คือ

ภาพที่ 4 แสดงรูปแบบสนองความต้องการสารสนเทศ (Responsive Model)

เป็นวิธีการประเมินที่เน้นการบรรยายความสัมพันธ์ขององค์ประกอบตามที่คาดหวังและเกิดขึ้นจริง และตัดสินคุณค่าโดยการเปรียบเทียบกับมาตรฐาน ในทัศนะของผู้เกี่ยวข้องฝ่ายต่างๆ

ส่วนการตัดสินคุณค่าสุดท้าย เป็นหน้าที่ของผู้ประเมินจะกำหนดเกณฑ์ และชั่งน้ำหนักคุณค่าของฝ่ายต่างๆ ด้วยตนเอง

แนวความคิดของสเตกนั้น กำเนิดถึงความต้องการสารสนเทศที่แตกต่างกันของบุคคลหลายๆ ฝ่าย ที่เกี่ยวข้องกับโครงการในการประเมิน โครงการ ผู้เกี่ยวข้องคนหนึ่งอาจต้องการทราบเกี่ยวกับความแน่นอนและสอดคล้องในการวัด เพื่อการประเมินนั้นๆ ในขณะที่ผู้เกี่ยวข้องคนอื่นอาจต้องการทราบทิศทางดำเนินงานของโครงการหรือผู้ใช้ผลผลิตของโครงการอาจมีความต้องการอีกรูปหนึ่ง สำหรับนักวิจัยอาจต้องการสารสนเทศที่แตกต่างไปจากผู้เกี่ยวข้องอื่นๆ เพราะการประเมินนั้นเพื่อที่จะรู้เรื่องราวต่างๆ ของโครงการอย่างละเอียดลึกซึ้ง เพื่อนำมาประกอบการตัดสินใจเกี่ยวกับโครงการ

ดังนั้นการประเมิน โครงการจึงต้องมีการบรรยายเกี่ยวกับโครงการอย่างละเอียดเพื่อให้ครอบคลุมถึงสารสนเทศที่จะต้องสนองความต้องการของผู้เกี่ยวข้อง เพื่อจะนำไปสู่การตัดสินใจเกี่ยวกับโครงการนั้น จึงเสนอรูปแบบของการประเมินโครงการอย่างมีระบบ โดยการบรรยายและตัดสินคุณค่าเกี่ยวกับโครงการตามหลักการของโครงการนั้นๆ สเตกได้เน้นว่า การประเมินโครงการจะต้องมี 2 ส่วน คือ การบรรยาย (Descriptive) และการตัดสินคุณค่า (Judgment)

ในภาคการบรรยายนั้น ผู้เชี่ยวชาญหรือผู้ประเมินจะต้องหาข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับโครงการให้ได้มากที่สุด ประกอบด้วย 2 ส่วน คือ

1. เป้าหมายหรือความคาดหวัง (Goals or Intents) เป้าหมายที่ครอบคลุมนโยบายทั้งหมด สำหรับการประเมินการศึกษาไม่ควรจะสนใจเป้าหมายเฉพาะในแง่พฤติกรรมของผู้เรียนเพียงอย่างเดียว ต้องคำนึงถึงองค์ประกอบอื่นๆ ด้วย ความคาดหวังนี้ประกอบด้วย 3 ส่วน คือ

1.1 สิ่งนำ (Antecedence) เป็นสภาพที่มีอยู่ก่อน ซึ่งอาจจะเกี่ยวข้องกับผลของการเรียนการสอน

1.2 ปฏิบัติการ (Transactions) เป็นผลสำเร็จของการจัดกระทำงานเป็นองค์ประกอบของขบวนการเรียนการสอน

1.3 ผลลัพธ์ (Outcomes) เป็นผลของโปรแกรมทางการศึกษา

2. สิ่งที่เป็นจริงหรือสังเกตได้ (Observations) เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจริงในสภาพความเป็นจริง มีส่วนประกอบ 3 ส่วนเช่นกัน คือ สิ่งนำ ปฏิบัติการ และผลลัพธ์

ความสอดคล้องระหว่างสิ่งที่คาดหวังกับสิ่งที่เป็นจริง มิได้เป็นตัวชี้บ่งว่าข้อมูลที่เราได้มีความเที่ยงหรือความตรง แต่เป็นเพียงสิ่งที่แสดงให้เห็นว่า สิ่งที่ตั้งใจไว้ได้เกิดขึ้นจริงเท่านั้น

ในภาคการตัดสินใจคุณค่า เป็นส่วนที่จะตัดสินว่า โครงการประสบความสำเร็จหรือไม่เพียงใด นักประเมินต้องพยายามศึกษาดูว่า มาตรฐานอะไรบ้างที่เหมาะสมในการที่จะนำมาเปรียบเทียบเพื่อช่วยในการตัดสินใจโดยทั่วๆ ไป เกณฑ์ที่ใช้มี 2 ชนิด คือ

1. เกณฑ์สัมบูรณ์ (Absolute Criterion) เป็นเกณฑ์ที่เราตั้งไว้ อาจะเกิดขึ้นก่อน โดยมีความเป็นอิสระจากพฤติกรรมของกลุ่ม

2. เกณฑ์สัมพัทธ์ (Relative Criterion) เป็นเกณฑ์ที่ได้มาจากพฤติกรรมของกลุ่ม

ถ้าผู้ประเมินไม่สามารถหามาตรฐานที่จะนำมาเปรียบเทียบได้ ก็ต้องพยายามหาโครงการอื่นที่มีลักษณะคล้ายคลึงกันมาเปรียบเทียบเพื่อช่วยในการตัดสินใจ แบบจำลองนี้มุ่งเน้นความสอดคล้องและความสมเหตุสมผลของเมตริกบรรยาย และเมตริกตัดสินคุณค่า สำหรับความสอดคล้องนั้นมี 2 ลักษณะ คือ

1. Contingence เป็นความสอดคล้องเชิงเหตุผล จะพิจารณาความสัมพันธ์ในแนวตั้งตามของสเตก

2. Congruence เป็นความสอดคล้องที่ปรากฏขึ้นจริง หรือเป็นความสอดคล้องในเชิงประจักษ์ (Empirical) พิจารณาความสัมพันธ์ในแนวนอนตามของสเตก ข้อดีสำหรับรูปแบบของการประเมินของสเตก คือ เสนอวิธีการประเมินเป็นระบบ เพื่อจัดเตรียมข้อมูลเชิงบรรยาย และตัดสินคุณค่า มีมาตรฐานในการประเมินปรากฏชัดเจน แต่มีข้อจำกัดคือ เซลล์บางเซลล์ของเมตริกมีความคาบเกี่ยวกัน และความแตกต่างระหว่างเซลล์ไม่ชัดเจน ซึ่งอาจจะทำให้เกิดความขัดแย้งภายในโครงการได้

จากรูปแบบและแนวความคิดของสเตก เป็นแนวทางในการจัดกระบวนการสร้างความรู้ ความเข้าใจในการติดตาม ตรวจสอบ ประเมินผล และปรากฏการณ์ที่ผ่านมา นำมาแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ซึ่งกันและกันของเกษตรกร และตรวจสอบประเมินผลที่เกิดขึ้น สามารถค้นหากระบวนการและความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยต่างๆ กระบวนการดำเนินงานที่มีผลต่อผลที่เกิดขึ้น

ตอนที่ 2 กระบวนการพัฒนานวัตกรรม

กระบวนการพัฒนานวัตกรรม เป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในความคิดของเกษตรกรอยู่เสมอ โดยเฉพาะเกษตรกรที่มีปัญหาเรื่องปัจจัยการผลิต มีข้อจำกัดต่างๆ ทำให้ต้องค้นคว้าปัญหา และหาแนวทางใหม่ๆ เข้ามาแทนกระบวนการผลิตแบบเดิมที่เดิม ไปด้วยปัญหามากมาย การแสวงหา นวัตกรรมและการใช้ภูมิปัญญาคิดค้น ลองผิดลองถูกอยู่ตลอดเวลา เพียงแต่กระบวนการพัฒนา ไม่ได้มีการเขียน สรุปอย่างเป็นระบบและถ่ายทอดอย่างชัดเจนออกมา การที่มีนักวิชาการและการรวมกลุ่มของเกษตรกรที่มีแนวคิดก้าวหน้าเข้ามากระตุ้น จะทำให้เกิดศักยภาพและความพร้อม ในการพัฒนานวัตกรรมมากขึ้น ผู้วิจัยจึงให้ความสำคัญกับแนวความคิดต่างๆ และกระบวนการพัฒนา นวัตกรรมอย่างมาก จึง ได้สืบค้นแนวคิด งานวิจัยเกี่ยวกับกระบวนการทางสังคมที่นำไปสู่การพัฒนานวัตกรรมที่สามารถนำมาขยายผลกับเกษตรกรปลูกปาล์มต่อไป

นวัตกรรม (Innovation) หมายถึง แนวความคิดต่างๆ แบบแผนพฤติกรรมหรือวิธีการ เครื่องมือหรือสิ่งของใหม่ๆ ที่แตกต่างไปจากสิ่งที่มีอยู่เดิม นวัตกรรมครอบคลุมสิ่งต่างๆ มีทั้ง สิ่งประดิษฐ์และสิ่งที่ไม่สามารถสังเกตเห็น เช่น ความเชื่อ ความคิด ซึ่งเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นภายในจิตใจ ของบุคคล นวัตกรรมต้องเป็นสิ่งใหม่ ซึ่งอาจจะใหม่ทั้งหมดหรือใหม่บางส่วนก็ได้ นวัตกรรม อย่างหนึ่งแม้จะถูกนำไปใช้ในสังคมหนึ่งแล้วก็ตามแต่ ถ้านำมาใช้อีกสังคมหนึ่งซึ่งยังไม่เคยใช้มาก่อน ก็ถือว่าเป็นนวัตกรรมสำหรับสังคมนั้นได้

เมื่อนวัตกรรมถูกนำไปเผยแพร่ในสังคม บุคคลที่อยู่ในสังคมนั้นจะมีปฏิกิริยาตอบสนอง ต่อสิ่งใหม่ๆ ซึ่งเริ่มจากการมีความรู้เกี่ยวกับสิ่งใหม่ๆ การเกิดความรู้สึกต่อสิ่งนั้น ถ้าบุคคลเห็นคุณค่า บุคคลก็รับรู้ถึงประโยชน์และเกิดความรู้สึกที่ดีต่อสิ่งนั้น ซึ่งจะนำไปสู่การตัดสินใจยอมรับสิ่งนั้น ต่อไป บุคคลที่เห็นความสำคัญของนวัตกรรมก็มีการตัดสินใจยอมรับ สำหรับบุคคลที่ไม่เห็นความสำคัญ ก็จะตัดสินใจปฏิเสธนวัตกรรมชนิดนั้นๆ

การตัดสินใจยอมรับนวัตกรรม เป็นประเด็นที่ผู้วิจัยให้ความสำคัญในการศึกษาครั้งนี้ เพราะเกษตรกรจะมีขั้นตอนการเก็บ รวบรวมข้อมูลอย่างเป็นกระบวนการ และมีความต่อเนื่อง ระดับหนึ่งจึงตัดสินใจยอมรับนวัตกรรมมาใช้ปฏิบัติ

การตัดสินใจ หมายถึง การเลือกทางเลือกจากกลุ่มทางเลือกโดยใช้ความไตร่ตรอง (Deliberate Model) เหตุผล ประสิทธิภาพ ความน่าจะเป็น ด้วยความเชื่อและคาดหวังว่าทางเลือกที่เลือกนั้นจะนำไปสู่เป้าหมายที่ต้องการได้ การตัดสินใจในรูปของกระบวนการ กระบวนการตัดสินใจว่าเป็นกระบวนการที่ลดจำนวนทางเลือกในการเลือก เนื่องจากมีทางเลือกอยู่หลายทาง การที่จะลดทางเลือกให้เหลือทางเลือกที่ดีที่สุดเพียงทางเลือกเดียวนั้น ผู้ตัดสินใจจำเป็นต้องใช้ดุลยพินิจ ใช้เหตุผล ประสิทธิภาพในการวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้รับ และทางเลือกที่เลือกนั้นผู้ตัดสินใจเชื่อว่าจะเป็นทางที่ทำให้เขาบรรลุถึงเป้าหมายได้ กระบวนการตัดสินใจได้แบ่งขั้นตอนของกระบวนการตัดสินใจในลักษณะที่แตกต่างกันตามแนวคิดของแต่ละบุคคล โดยแบ่งตามกิจที่บุคคลได้ทำขึ้น ซึ่งแบ่งออกเป็นหลายขั้นตอน การแบ่งขั้นตอนของกระบวนการตัดสินใจนั้นมีผู้แบ่งไว้หลายแบบ เช่น ไบรต์ (2534; อ้างถึงใน พนมพร ชันธิวิไชย) แบ่งเป็น 8 ขั้นตอน คือ การแยกแยะปัญหา การกำหนดจุดมุ่งหมายและวัตถุประสงค์ในการแก้ปัญหา การหาข้อมูลที่สำคัญ การสร้างรูปแบบที่ใช้ในการวิเคราะห์ปัญหา การเลือกทางเลือกที่จะประเมิน การประเมินทางเลือก การเลือกทางเลือกที่ชอบ และการนำทางเลือกไปใช้

มาลี เวชชาชีวะ แบ่งขั้นตอนของกระบวนการตัดสินใจออกเป็น 7 ขั้นตอน คือ การตระหนักในปัญหา การรวบรวมข้อมูล การแสวงหาทางเลือก การประเมินค่าหรือการพิจารณาทางเลือก การตัดสินใจเลือกทางเลือกที่ดีที่สุด การนำทางเลือกไปปฏิบัติ และการติดตามผล (มาลี เวชชาชีวะ, ม.ป.ป.)

วุฒิชัย จ่านงค์ (2521) ได้แบ่งขั้นตอนของกระบวนการตัดสินใจออกเป็น 6 ขั้นตอน คือ

1. การกำหนดตัวปัญหา (Problem Identification) เป็นการสร้างความแน่ใจโดยการค้นหาทำความเข้าใจกับตัวปัญหาที่แท้จริง
2. การหาข่าวสารที่เกี่ยวข้องกับตัวปัญหานั้น (Information Search) การที่จะเกิดปัญหาใดๆ ขึ้นมาจำเป็นต้องมีสาเหตุ ดังนั้นการแสวงหาข่าวสารต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับตัวปัญหานั้นก็เป็นแสวงหาสิ่งที่เป็นสาเหตุหรือสิ่งที่ก่อให้เกิดตัวปัญหานั้น
3. การประเมินข่าวสาร (Evaluation of Information) ข่าวสารที่ได้มาจำเป็นต้องมีการประเมินค่าดูว่าข่าวสารที่ได้มานั้นถูกต้อง เหมาะสมเพียงพอและสามารถที่จะนำไปวิเคราะห์ปัญหาได้หรือไม่
4. การกำหนดทางเลือก (Listing of Alternative) การกำหนดทางเลือกเป็นคามพยายามที่จะครอบคลุมวิธีการที่จะแก้ปัญหาได้ในหลายๆ วิธี ในการกำหนดทางเลือกหลายๆ ทางนั้น ทางเลือกทุกทางอาจจะช่วยเราแก้ปัญหา

5. การเลือกทางเลือก (Selection of Alternative) ในขั้นนี้เป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปว่าเป็นการตัดสินใจอย่างแท้จริง ความจริงแล้วขั้นนี้ก็เป็นเพียงอีกขั้นหนึ่งในขั้นตอนของการตัดสินใจ

6. การปฏิบัติตามการตัดสินใจ (Implement of Decision) เมื่อทางเลือกได้ถูกเลือกแล้วจากนั้นก็เป็นการปฏิบัติตามผลของการตัดสินใจหรือทางเลือกนั้น เราจะทราบได้ว่าการตัดสินใจนั้นถูกต้องเหมาะสมเพียงใดก็ขึ้นอยู่กับผลของการแก้ปัญหา

โรเจอร์ส ได้ศึกษาถึงกระบวนการยอมรับนวัตกรรมจากกลุ่มคนต่างๆ หลายกลุ่ม พบว่าการรับข่าวสารเกี่ยวกับนวัตกรรม จะมีขั้นตอนอย่างเป็นกระบวนการตั้งแต่เริ่มต้นจนไปสู่การตัดสินใจ ได้สรุปการศึกษาเกี่ยวกับขั้นตอนของผู้รับนวัตกรรมเป็น 5 ขั้นตอนจากความรู้ที่ได้รับดังนี้

ขั้นที่ 1 ขั้นทำให้เกิดการตื่นตัว (Awareness Knowledge) เป็นความรู้ว่า ได้มีนวัตกรรมเกิดขึ้นมาแล้ว ความรู้ว่าจะใช้นวัตกรรมอย่างไร (How-to Knowledge) และความรู้เกี่ยวกับหลักการ (Principle – Knowledge)

ขั้นที่ 2 เป็นขั้นการสนใจ บุคคลจะสร้างหรือพัฒนาทัศนคติที่เห็นด้วยหรือไม่เห็นด้วยกับนวัตกรรม บุคคลมองเห็นคุณค่าของนวัตกรรมในด้านประโยชน์เชิงเทียบ ความเข้ากันได้ ความซับซ้อน สามารถสังเกตเห็นผลได้ และสามารถนำไปทดลองได้

ขั้นที่ 3 เป็นขั้นการตัดสินใจ บุคคลตัดสินใจที่จะใช้นวัตกรรมหรือปฏิเสธนวัตกรรม บุคคลอาจจะมีการนำนวัตกรรมไปทดลองใช้ เพื่อความมั่นใจและลดอัตราการเสี่ยงจากการใช้นวัตกรรมที่สามารถทดลองทำได้มักจะได้รับการยอมรับโดยเร็ว

ขั้นที่ 4 เป็นการนำไปใช้ ภายหลังจากที่บุคคลยอมรับนวัตกรรมแล้ว บุคคลก็จะมีการแสวงหาข่าวสารเกี่ยวกับการได้มาซึ่ง นวัตกรรม การใช้นวัตกรรม และการแก้ปัญหาที่เกิดจากนวัตกรรม

ขั้นที่ 5 ขั้นสุดท้ายของกระบวนการตัดสินใจเกี่ยวกับนวัตกรรมเป็นขั้นการยืนยัน ในขั้นนี้บุคคลอาจจะเปลี่ยนแปลงความคิดและการปฏิบัติได้ ถ้าพบว่าข้อมูลใหม่มีความขัดแย้งกับข้อมูลเดิมที่ได้รับมา บุคคลที่ปฏิเสธนวัตกรรมในระยะแรกอาจจะเปลี่ยนมายอมรับนวัตกรรมในภายหลังได้

จากกระบวนการ 5 ขั้นตอนดังกล่าว ผู้วิจัยนำมาเป็นแนวทางในการเก็บข้อมูล ตรวจสอบถึงกระบวนการในการตัดสินใจรับเอานวัตกรรมการปลูกปาล์ม โดยปรับเปลี่ยนอาชีพ ปรับเปลี่ยนรูปแบบวิธีการในการดำเนินชีวิตเพื่อปรับสภาพให้สอดคล้องกับกิจกรรมการปลูกปาล์ม การดูแลบำรุงรักษาปาล์ม ซึ่งเป็นการเปลี่ยนแปลงค่อนข้างยิ่งใหญ่สำหรับเกษตรกรที่มีประสบการณ์กับการประกอบอาชีพทำนาที่ต่อเนื่องยาวนาน

การยอมรับนวัตกรรมหลายชนิดนั้นศึกษาได้ 3 ลักษณะ คือ

1. ความไวในการยอมรับ นวัตกรรมแต่ละชนิด

2. มาตรการยอมรับนวัตกรรม (Adoption Scale) เป็นการศึกษาการยอมรับนวัตกรรม โดยคำนึงถึงจำนวนนวัตกรรมที่บุคคลหนึ่งๆ ยอมรับในช่วงเวลาหนึ่ง โดยเปรียบเทียบกับบุคคลอื่นในสังคม ถ้าบุคคลยอมรับนวัตกรรมมากกว่าคนอื่นในสังคม แสดงว่าบุคคลนั้นยอมรับนวัตกรรมได้มากกว่า

3. ศักยภาพในการยอมรับนวัตกรรม (Adoption Quotient) เป็นการศึกษาการยอมรับนวัตกรรมโดยพิจารณาจำนวนนวัตกรรมที่บุคคลสามารถจะรับได้และจำนวนที่เขารับจริงในแต่ละปี ตั้งแต่มีการเผยแพร่ นวัตกรรมเข้าไปครั้งแรก

การยอมรับนวัตกรรมตามแนวความคิดของ โรเจอร์ส จึงเป็นกระบวนการทางสังคมที่เกิดขึ้นกับบุคคลในเหตุการณ์ที่มีนวัตกรรมเข้ามาเกี่ยวข้อง เมื่อคนได้รับรู้เกี่ยวกับนวัตกรรม ก็จะเกิดกระบวนการเรียนรู้ ศึกษา นวัตกรรมนั้นๆ จนนำไปสู่การตัดสินใจยอมรับหรือไม่ยอมรับ นวัตกรรมนั้นๆ

จากแนวความคิดนี้ ผู้วิจัยได้นำมาเป็นแนวในการสร้างเครื่องมือในการสังเกต การสัมภาษณ์ เดี่ยวเชิงลึก และสัมภาษณ์กลุ่ม เพื่อค้นหาขั้นตอนการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่เกิดขึ้นในแนวความคิดของเกษตรกร ที่มีต่อปัจจัยที่นำไปสู่เหตุการณ์ ปรากฏการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชน และนำมาเป็นแนวทางในการตรวจสอบขั้นตอนการตัดสินใจ การเรียนรู้ และการพัฒนานวัตกรรม การปลูกป่าล้มของเกษตรกร

กระบวนการ AIC ในกลุ่มเกษตรกรผู้ปลูกป่าล้ม

เป็นกระบวนการเรียนรู้จากการปฏิบัติการ และสามารถนำมาใช้ในการพัฒนานวัตกรรม การปลูกป่าล้มของเกษตรกรได้ ขั้นตอนการพัฒนาเพิ่มเติมจากกระบวนการเรียนรู้ปกติของชุมชน ซึ่งกระบวนการ AIC ได้มีการนำมาใช้ในการดำเนินชีวิตในชุมชนของบางกลุ่มของเกษตรกร เป้าหมายของการศึกษาอยู่บ้างแล้ว ผู้วิจัยใช้แนว AIC เป็นประเด็นพูดคุย สัมภาษณ์กลุ่มแบบย้อน ปรากฏการณ์ และนำมากระตุ้นเพิ่มเติม เพื่อปฏิบัติการและปรากฏการณ์ที่จะเกิดต่อเนื่องต่อไป โดยนำเอาแนวกระบวนการ AIC จากตารางแสดงความคิดรวบยอดของ A-I-C การถอดองค์ความรู้ มาใช้ในการจัดกระบวนการพัฒนาเพิ่มเติม (ชอบ เข้มกลัด และ โกวิทท์ พวงงาม, 2547) โดยมีแนวทาง ดังนี้

ตารางที่ 1 แสดงความคิดรวบยอดของ A-I-C

A-I-C	Appreciation-Influence-Control
<ul style="list-style-type: none"> ♦ การประชุมแบบมีส่วนร่วมกลุ่มปลูกป่าล้ม ♦ กระบวนทัศน์ใหม่ในการพัฒนาอาชีพและวิถีชีวิต ♦ ก่อให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ของคนในชุมชน ♦ การเรียนรู้ระหว่างการพูดคุย และการประชุม ♦ การแลกเปลี่ยนความคิดเห็นทั้งอย่างเป็นทางการและไม่เป็นทางการ ♦ ยอมรับความคิดเห็นที่แตกต่าง คุณค่าของคนอื่น และแนวความคิดใหม่ ♦ รู้จักอดกลั้น ฟังเหตุผลในการค้นหาองค์ความรู้เกี่ยวกับนวัตกรรมการปลูกป่าล้ม ♦ การตัดสินใจ (ยอมรับและพัฒนาหรือไม่ยอมรับ) 	<p>Appreciation การเรียนรู้ แลกเปลี่ยนประสบการณ์ เปิดโอกาสแสดงความคิดเห็น รับฟัง ยอมรับ และสรุปร่วมกันอย่างสร้างสรรค์</p>
<p>A 1 : สภาพปัจจุบันที่รับรู้ ข่าวสารใหม่ๆ สํารวจสภาพจริง และสภาพอนาคตที่อยากเห็น หรือมุ่งหวัง (The Reality)</p>	<p>A 2 : สภาพที่ปรารถนาในอนาคต (The Ideal / Vision)</p>
<p>Influence กำหนดยุทธศาสตร์ มาตรการ หาวิธีการ และเสนอทางเลือก เพื่อให้บรรลุความมุ่งหวัง บรรลุภาพที่พึงประสงค์</p>	<p>I 1 : การคิดกิจกรรมที่จะทำให้บรรลุความมุ่งหวัง / ภาพที่พึงประสงค์ I 2 : การจัดลำดับความสำคัญ</p>
<p>Control การทำงานร่วมกันของคนปลูกป่าล้ม นำเอาโครงการและกิจกรรมมาสู่การปฏิบัติ และจัดกลุ่มดำเนินการ และแสวงหาแนวทางการพัฒนา</p>	<p>C 1 : แบ่งความรับผิดชอบ C 2 : จัดทำแผนปฏิบัติการ</p>

ทฤษฎีทางการสื่อสารที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการตัดสินใจเกี่ยวกับนวัตกรรม

การสื่อสารเป็นองค์ประกอบที่มีบทบาทสำคัญต่อกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางสังคม

3 ประการ คือ

1. การสื่อสารมีบทบาทต่อการเป็นสื่อที่ถ่ายทอดข่าวสารเกี่ยวกับความจำเป็นของนวัตกรรม ประเภทของสื่อที่จะให้ข้อมูลเกี่ยวกับนวัตกรรม ลักษณะของนวัตกรรม ทางเลือกในการตัดสินใจเกี่ยวกับนวัตกรรม และวิธีการใช้นวัตกรรมให้แก่ประชาชน ซึ่งจะนำไปสู่ความเปลี่ยนแปลงในสังคมนั้น

2. การสื่อสารมีบทบาทต่อการสะสมและแพร่กระจายนวัตกรรม อันเป็นกลไกสำคัญที่มีอิทธิพลต่อกระบวนการตัดสินใจเกี่ยวกับนวัตกรรมทุกขั้นตอน บทบาทของการสื่อสารจึงมีความสำคัญต่อการชักจูงและการแลกเปลี่ยนข่าวสารกับวิธีการใหม่ๆ ระหว่างสมาชิกของสังคม

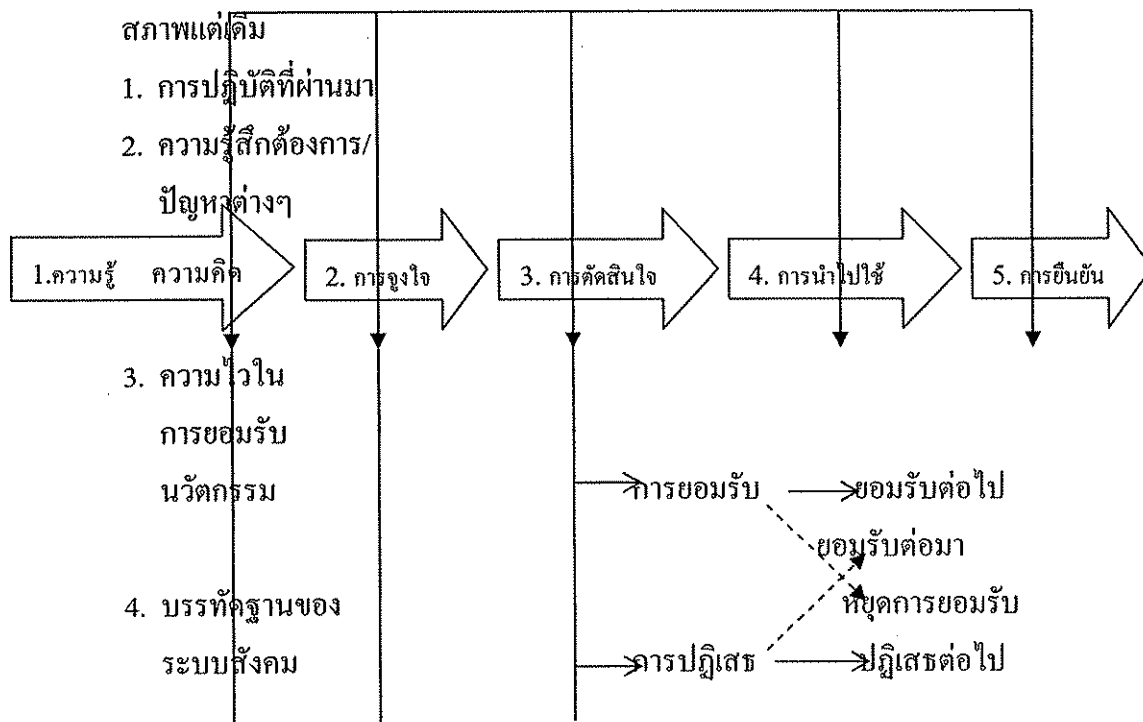
3. การสื่อสารมีบทบาทในการสอน แนะนำเทคนิค และวิธีการที่จำเป็นเพื่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง

โรเจอร์ส ได้วิเคราะห์กระบวนการยอมรับนวัตกรรม (Adoption process) ซึ่งเป็นกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางจิตของบุคคล (Rogers, 1971, 101-118) ประกอบไปด้วย 5 ขั้นตอน

1. ขั้นตระหนัก (Awareness Stage) เป็นขั้นที่บุคคลรับรู้เกี่ยวกับนวัตกรรมโดยได้รับสารเกี่ยวกับนวัตกรรมจากช่องทางสาร แต่ยังไม่ขาดข้อมูลเกี่ยวกับนวัตกรรม
2. ขั้นสนใจ (Interest Stage) เป็นขั้นที่บุคคลมีการสนใจเกี่ยวกับนวัตกรรมและพยายามแสวงหาสารเกี่ยวกับนวัตกรรมชนิดนั้นๆ จากช่องทางและแหล่งสารรูปแบบต่างๆ
3. ขั้นการประเมิน (Evaluation Stage) เป็นขั้นที่บุคคลมีการพัฒนาทัศนคติต่อนวัตกรรม ซึ่งเป็นผลมาจากการพิจารณาจากสภาพการณ์ปัจจุบันและการที่จะนำนวัตกรรมไปใช้ในอนาคต
4. ขั้นทดลอง (Trial Stage) เป็นขั้นที่บุคคลมีการนำนวัตกรรมมาทดลองใช้เพื่อศึกษาผลที่จะเกิดขึ้น ถ้าทดลองใช้แล้วเกิดผลดีก็จะนำไปสู่ขั้นต่อไป
5. ขั้นการยอมรับ (Adoption Stage) บุคคลมีการยอมรับนวัตกรรมมาใช้ประโยชน์อย่างเต็มที่และถาวรต่อไป ในระหว่างการนำไปใช้บุคคลต้องมีการรับสารเพื่อนำมาปรับปรุงนวัตกรรมให้ดียิ่งขึ้นต่อไปอีก

แบบจำลองกระบวนการตัดสินใจเกี่ยวกับนวัตกรรมของโรเจอร์สทั้ง 5 ขั้นตอน และอิทธิพลของช่องทางการสื่อสารที่มีต่อพฤติกรรมแต่ละขั้นตอนเป็นแผนภาพได้ดังภาพประกอบ

ช่องทางการสื่อสาร

คุณลักษณะของผู้ตัดสินใจ	คุณลักษณะนวัตกรรมตามการรับรู้ของ
1. สภาพบุคคล เศรษฐกิจ สังคม	1. ประโยชน์เชิงเทียบ
2. บุคคลภาพ	2. ความเข้ากันได้
3. พฤติกรรม	3. ความซับซ้อน
การเปิดรับสาร	4. การนำไปทดลองได้
	5. การสังเกตเห็นได้

ภาพที่ 5 แสดงขั้นตอนกระบวนการตัดสินใจเกี่ยวกับนวัตกรรม ที่มา: (พนมพร ชันชวิไชย, 2534)

กระบวนการตัดสินใจเกี่ยวกับนวัตกรรม เป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นอย่างเป็นระบบเสมอ จากแนวคิดนี้สามารถนำมาตรวจสอบค้นหาแนวทางการตัดสินใจของเกษตรกร ว่าเป็นไปตามกระบวนการนี้หรือไม่ หากไม่เป็นไปตามกระบวนการนี้เป็นเพราะเหตุใด และมีลักษณะของกระบวนการแบบใด ซึ่งเป็นประเด็นที่จะสามารถนำมาถอดบทเรียนค้นหาองค์ความรู้ใหม่ต่อไป

ทฤษฎีกระทำด้วยเหตุผล (Theory of Reasoned Action)

การที่มนุษย์จะตัดสินใจดำเนินกิจกรรมใดๆ นั้น จะต้องมีความคาดหวังของตนเอง และมีความเชื่อมั่น มั่นใจว่าเมื่อกระทำลงไปแล้ว จะต้องได้รับผลตอบแทนตามที่คาดหวังไว้ เกษตรกรปลูกปาล์มก็จะมีแนวความคิด มีเหตุผลของตนเอง ซึ่งอาจจะเหมือนๆ กัน หรือมีความแตกต่างกันบ้าง ผู้วิจัยจึงสืบค้นทฤษฎีการกระทำด้วยเหตุผลมาพิจารณา เพื่อเป็นแนวทางในการดำเนินการวิจัย

อัจเซนและฟิชเบิน (Ajzen and Fishbein, 1980) เป็นผู้เสนอทฤษฎีนี้ ทฤษฎีการกระทำด้วยเหตุผลมีฐานคติ (Assumption) ว่าบุคคลเป็นผู้ที่มีเหตุผล และมีการใช้ข้อมูลที่มีอยู่อย่างเป็นระบบเพื่อให้เกิดประโยชน์แก่ตนเอง บุคคลจะพิจารณาผลที่เกิดจากการกระทำก่อนที่จะตัดสินใจกระทำหรือไม่กระทำพฤติกรรมนั้น

พฤติกรรมส่วนมาของบุคคลจะขึ้นอยู่กับความตั้งใจที่จะกระทำพฤติกรรมของบุคคล ดังนั้น ถ้าสามารถทำนายความตั้งใจของบุคคล ได้ก็จะสามารถทำนายพฤติกรรมของเขาได้ รูปแบบที่ใช้ทำนายความตั้งใจที่จะกระทำพฤติกรรมประกอบด้วยทัศนคติและความเชื่อเชิงบรรทัดฐาน (Normative beliefs) เป็นตัวทำนายตัวแปรในรูปแบบประกอบด้วยทัศนคติต่อพฤติกรรม ความเชื่อเชิงบรรทัดฐานเกี่ยวกับการกระทำและแรงจูงใจที่จะกระทำตามความเชื่อนั้น ตัวกำหนดความตั้งใจที่จะกระทำพฤติกรรมในรูปแบบซึ่งประกอบด้วยปัจจัยเกี่ยวกับทัศนคติ (Attitude factors) และปัจจัยเกี่ยวกับบรรทัดฐาน (Normative factors)

บุคคลจะมีทัศนคติต่อพฤติกรรมเป็นอย่างไร เป็นผลจากการคาดหวังเกี่ยวกับผลลัพธ์ (Expectation of Outcome) ที่เกิดจากการกระทำพฤติกรรมและคุณค่าของผลลัพธ์ที่คาดหวัง (Value of Expected Outcome)

บุคคลอาจจะปฏิบัติหรือไม่ปฏิบัติตามความคิดของบุคคลอื่นก็ได้ถ้าบุคคลมีความรู้สึกว่าคุณค่าของความคิดของบุคคลอื่นมีความสำคัญสำหรับเขา เขาก็จะเกิดแรงจูงใจที่จะปฏิบัติตามความคิดของบุคคลอื่นๆ ได้ ในทางตรงกันข้ามถ้าบุคคลมีความรู้สึกว่าคุณค่าของความคิดของบุคคลอื่น ไม่ได้มีความสำคัญสำหรับเขาทำให้ไม่เกิดแรงจูงใจที่จะปฏิบัติตาม

ทฤษฎีการกระทำทางสังคมเป็นทฤษฎีทางสังคมวิทยา ที่จะช่วยอธิบายปัจจัยพื้นฐานทางสังคมที่มีอิทธิพลต่อการตัดสินใจเกี่ยวกับนวัตกรรม สารสำคัญของทฤษฎีคือ องค์ประกอบที่มี

อิทธิพลต่อการตัดสินใจมี 3 ปัจจัย คือ ปัจจัยดึงดูด (Pull Factors) ปัจจัยผลักดัน (Push Factors) และ ปัจจัยสนับสนุน (Able Factors)

1. ปัจจัยดึงดูด ประกอบด้วยสิ่งต่างๆ ดังต่อไปนี้

1.1 เป้าหมาย (Goals) การกระทำทุกอย่างจะต้องมีเป้าหมายหรือวัตถุประสงค์ เป้าหมายอาจจะเป็นสิ่งที่ตนเองหรือคนอื่นเป็นผู้กำหนดขึ้นให้เป็นที่ไปตามความต้องการ

1.2 ความเชื่อ (Beliefs) เป็นความคิดหรือความรู้สึกที่เกิดขึ้นในจิตใจของบุคคล ความเชื่อจะมีอิทธิพลต่อการตัดสินใจเพราะคนส่วนมากจะเลือกกระทำตามความเชื่อพื้นฐานที่มีอยู่ดั้งเดิม

1.3 ค่านิยม (Value) เป็นเงื่อนไขที่สร้างขึ้นมาเพื่อการดำรงชีวิตในสังคม การที่บุคคลจะทำหรือไม่ทำสิ่งหนึ่งสิ่งใดมีพื้นฐานมาจากการที่สังคมนั้นตัดสินใจว่าดีหรือเลว

1.4 ความเคยชินและขนบธรรมเนียมประเพณี (Habits and Customs) เป็นรูปแบบที่สร้างขึ้นมาจากความรับผิดชอบภายในสังคม บุคคลในสังคมยอมรับด้วยความเต็มใจเป็นแบบอย่างที่ดีที่สมบูรณ์และมีเหตุผล การกระทำที่แสดงออกมาเป็นเพราะความเคยชินและเป็นประเพณีดั้งเดิมที่ยึดถือกันมา

2. ปัจจัยผลักดัน ประกอบด้วยสิ่งต่างๆ ดังต่อไปนี้

2.1 ความคาดหวัง (Expectations) เป็นความรู้สึกที่เกิดขึ้นภายในบุคคลกลุ่มและสังคมที่มีต่อตัวเองและบุคคลอื่นเพื่อให้มีความเชื่อ ความรู้สึกหรือการกระทำในลักษณะที่บุคคลกลุ่มและสังคมต้องการ

2.2 ข้อผูกพัน (Commitments) เมื่อมีการรวมกลุ่มกิจกรรมพิเศษขึ้นในสังคม สังคมก็จะมีข้อผูกพันให้สมาชิกในกลุ่มต้องทำตามข้อผูกพันตามที่กลุ่มตั้งขึ้น

2.3 การบังคับ (Force) เป็นสิ่งที่กระตุ้นให้บุคคลต้องกระทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งโดยไม่มีทางเลือก บุคคลอาจจะถูกบังคับโดยกฎหมายหรือกฎหมายก็ได้

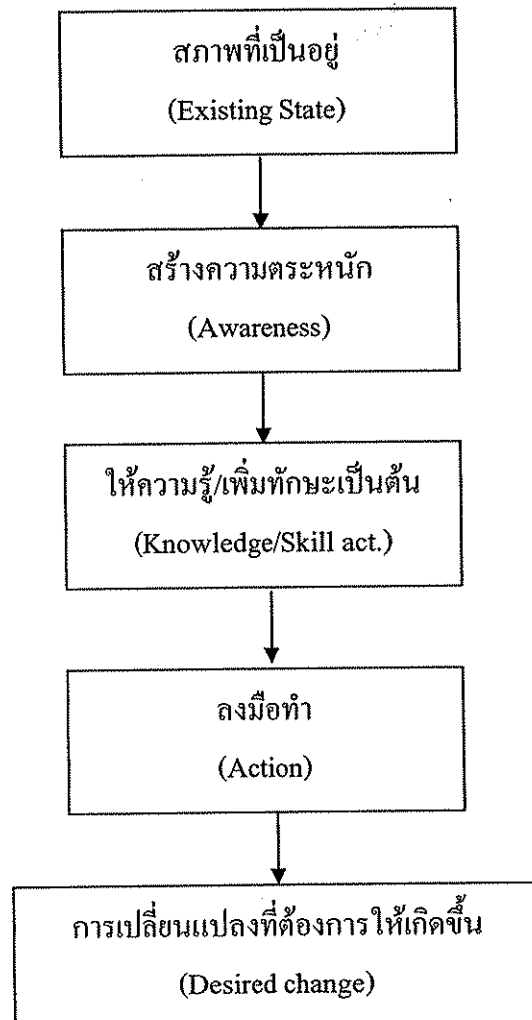
3. ปัจจัยสนับสนุน ประกอบด้วยสิ่งต่างๆ ดังต่อไปนี้

3.1 โอกาส (Opportunity) เป็นความเชื่อของบุคคลที่คิดว่าตนเองอยู่ในสถานการณ์ที่จะสามารถเลือกกระทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งได้ตามโอกาสที่ตนมีอยู่ แต่บุคคลบางกลุ่มก็ไม่มีโอกาสจะเลือกกระทำได้เพราะสถานการณ์ไม่เอื้ออำนวย

3.2 ความสามารถ (Ability) เป็นความรู้สึกของบุคคลที่มีต่อตนเอง และบุคคลอื่นหรือองค์กรอื่นว่ามีขีดความสามารถที่จะกระทำสิ่งต่างๆ ให้สำเร็จ

3.3 การสนับสนุน (Support) เป็นความช่วยเหลือที่บุคคลได้รับจากบุคคลอื่นหรือองค์กรอื่น ซึ่งจะเป็นแรงกระตุ้นให้บุคคลกระทำสิ่งต่างๆ

ขั้นตอนต่างๆ ที่มีความสำคัญต่อการพัฒนาที่มีประสิทธิภาพ (Steps essential to effective development) (ปารีชาติ บุญญาวิวัฒน์, 2547)

ภาพที่ 6 แสดงขั้นตอนต่างๆ ซึ่งมีความสำคัญต่อการพัฒนาที่มีประสิทธิภาพ (Steps Essential to Effective Development)

ทฤษฎีการเลือกในชีวิตจริง (Theory of Real - life Choice)

การสื่อสารมีอิทธิพลมากต่อการดำรงชีวิตของบุคคลในสังคม บุคคลได้รับรู้สิ่งแปลกใหม่ตลอดเวลาซึ่งทำให้บุคคลต้องประสบกับปัญหาการเลือกทางเลือกบุคคลต้องมีการตัดสินใจเพื่อเลือกทางเลือกที่ดีและเหมาะสมที่สุด ในด้านการเกษตร เกษตรกรได้รับข่าวสาร ความรู้เกี่ยวกับ นวัตกรรมทางการเกษตรจากสื่อมวลชน สื่อบุคคล สื่อเฉพาะกิจ เป็นต้น ซึ่งทำให้เกษตรกรต้องมีการตัดสินใจเกี่ยวกับนวัตกรรมทางเลือกการเกษตร

เมื่อบุคคลจะตัดสินใจในเรื่องใด บุคคลจะกำหนดคุณลักษณะ (Aspects) ซึ่งคุณลักษณะนี้อาจจะเป็นลักษณะ (Attribute) ทิศทาง (Dimension) ปัจจัย (Factor) ของทางเลือกซึ่งจะพิจารณาทั้งในด้านปริมาณและด้านคุณภาพด้วย ในด้านการเกษตร ถ้าเกษตรกรจะตัดสินใจที่จะปลูกพืชชนิดใด คุณลักษณะของพืชที่จะเลือกพิจารณาคือ กำไรที่จะได้รับ ความเสี่ยงจากการปลูกพืชชนิดนั้น ความรู้ของเกษตรกรที่เกี่ยวกับพืชชนิดนั้น พื้นที่ที่จะปลูก ระยะเวลาที่ใช้แรงงาน ทุน และสินเชื่อที่เกษตรกรจะได้รับเมื่อปลูกพืชชนิดนั้น เมื่อมีการกำหนดคุณลักษณะแล้ว การตัดสินใจก็เข้าสู่ขั้นที่ 1 ต่อไป

ขั้นที่ 1 เมื่อเกษตรกรมีทางเลือกหลายๆ ทาง เกษตรกรจะพยายามคัดเลือกทาง เลือกให้เหลือน้อยลง โดยพิจารณาถึงความเป็นไปได้ การพิจารณาความเป็นไปได้ต้องมีการกำหนดเงื่อนไขขึ้นมาเพื่อพิจารณาดัดทางเลือกที่ไม่มีคุณลักษณะตามเงื่อนไขที่กำหนด ตัวอย่างเงื่อนไขที่กำหนดมี 6 ประการ คือ

1. ความต้องการ (Demand) เกษตรกรมีความต้องการที่จะบริโภคพืชชนิดนั้นหรือปลูกเพื่อการค้า
2. สภาพดิน (Soils) พืชสามารถขึ้นได้ดีในที่ดินของเกษตรกร
3. ความต้องการน้ำ (Water requirements) มีน้ำเพียงพอที่จะปลูกพืชชนิดนั้น
4. ความรู้ (Knowledge) เกษตรกรควรมีความรู้เกี่ยวกับพืชชนิดที่จะเลือกมาปลูก
5. เวลาหรือแรงงาน (Time or labor) เกษตรกรควรมีเวลาเพียงพอ หรือมีแรงงานเพียงพอที่จะปลูกพืชชนิดนั้น
6. ทุนหรือสินเชื่อ (Capital or credit) เกษตรกรควรมีทุนหรือสินเชื่อเพื่อนำมาใช้จ่ายในการปลูกพืชชนิดนั้น

ขั้นที่ 2 ขั้นนี้เป็นหัวใจสำคัญของกระบวนการตัดสินใจ ขั้นที่ 2 การตัดสินใจจะประกอบด้วย 6 ระยะ คือ

ระยะที่ 1 เป็นการพิจารณาเพื่อให้เหลือทางเลือกที่ดีที่สุดเพียงทางเลือกเดียว ซึ่งกระทำได้โดยพิจารณาคุณลักษณะของทางเลือกนั้นๆ

ระยะที่ 2 มีการพิจารณาเพื่อกำจัดคุณลักษณะบางอย่างออกไปโดย 1) ถ้าคุณลักษณะใดมีคุณค่าสำหรับผู้ตัดสินใจน้อย คุณลักษณะนั้นก็จะถูกกำจัดออกไป 2) ถ้าทางเลือกมีคุณค่าเท่ากันเมื่อพิจารณาคุณลักษณะแล้วทางเลือกที่มีคุณลักษณะที่มีคุณค่าน้อยกว่า คุณลักษณะนั้นก็จะถูกกำจัดออกไป 3) ถ้าคุณลักษณะหนึ่งมีอิทธิพลต่อคุณลักษณะอื่นและไม่สามารถที่จะแยกออกจากกันได้ คุณลักษณะทั้งสองนั้นก็จะมีการพิจารณาเป็นคุณลักษณะเดียว

ระยะที่ 3 เป็นระยะที่ผู้ตัดสินใจได้พิจารณาคุณลักษณะของทางเลือกโดยพิจารณาคุณลักษณะที่ดีที่สุด มีคุณค่ามากที่สุดและประโยชน์สูงสุด

ระยะที่ 4 เมื่อมีการเลือกคุณลักษณะของทางเลือก ผู้ตัดสินใจหรือสภาพแวดล้อม เช่น ระบบเศรษฐกิจสังคม จะสร้างกฎเกณฑ์ในการเลือกทางเลือก บางครั้งกฎเกณฑ์บางอย่างอาจจะถูกกำหนดมาจากบุคคลอื่นหรือปัจจัยจากภายนอก

ระยะที่ 5 ผู้ตัดสินใจจะพิจารณาทางเลือกแต่ละทางเลือกโดยอาศัยกฎเกณฑ์ที่สร้างขึ้น ถ้าทางเลือกใดผ่านกฎเกณฑ์ทั้งหมดก็จะมีการเลือกทางเลือกนั้น ถ้าไม่มีทางเลือกใดผ่านกฎเกณฑ์การพิจารณาก็จะเข้าสู่ระยะที่ 6

ระยะที่ 6 เมื่อไม่มีทางเลือกใดผ่านกฎเกณฑ์ที่กำหนดไว้ ผู้ตัดสินใจก็จะพิจารณาคุณลักษณะของทางเลือกในระยะที่ 3 ใหม่ มีการลดความเข้มของกฎเกณฑ์ลง กระบวนการตัดสินใจก็จะดำเนินไปแบบนี้จนกระทั่งมีทางเลือกใดทางเลือกหนึ่งผ่านกฎเกณฑ์

ทฤษฎีการเลือกในชีวิตจริงเป็นทฤษฎีที่บุคคลใช้เพื่อเลือกทางเลือก โดยในขั้นแรกบุคคลมีการกำหนดเงื่อนไขในการเลือก สำหรับในขั้นที่ 2 เป็นการเลือกทางเลือก บุคคลจะเลือกทางเลือกที่ดีที่สุดเพียงทางเลือกเดียว สำหรับปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการตัดสินใจเลือกทางเลือกนั้นส่วนมากจะเป็นปัจจัยในระดับบุคคล เช่น ความต้องการของครอบครัว การคาดหวังผลประโยชน์ นอกจากนี้เกษตรกรยังคำนึงถึงปัจจัยภายนอกอันเป็นปัจจัยด้านการผลิตเช่นสภาพของดิน ปริมาณของน้ำ แรงงาน ทุน เวลา เป็นต้น

จากการศึกษาแนวคิดและทฤษฎี พบว่ามีปัจจัยที่ส่งผลต่อกระบวนการตัดสินใจเกี่ยวกับนวัตกรรมทางการเกษตร 6 ปัจจัย คือ 1) สภาพเดิมก่อนสัมผัสนวัตกรรมซึ่งประกอบด้วยตัวแปร 4 ตัว คือ การปฏิบัติที่ผ่านมาหรือประสบการณ์ในอดีต ความรู้สึกว่ามีปัญหาและต้องการการเปลี่ยนแปลง ความไวในการยอมรับนวัตกรรม บรรทัดฐานของระบบสังคม 2) ระดับบุคคล ระดับบุคคลสามารถแบ่งได้เป็น 2 ลักษณะ ลักษณะแรกเป็นจิตลักษณะซึ่งประกอบด้วยตัวแปร 2 ตัว คือ บรรทัดฐานทางจิตวิสัย ทศนคติต่อพฤติกรรม ลักษณะที่สองเป็นคุณลักษณะส่วนบุคคลซึ่งประกอบด้วยตัวแปร 5 ตัว คือ สถานภาพทางเศรษฐกิจและสังคม พฤติกรรมการเปิดรับสารความต้องการของครอบครัว การคาดหวังผลประโยชน์ ความสามารถในการทำงาน 3) ระดับสังคมประกอบด้วย 6 ตัวแปร คือ การสนับสนุน โภการ ค่านิยม ชื่อผูกพัน การบังคับ ขนบธรรมเนียมประเพณี 4) การผลิตประกอบด้วย 5 ตัวแปร คือ สภาพดิน ปริมาณของน้ำ เวลา แรงงาน ทุน 5) ด้านนวัตกรรมซึ่งมีตัวแปร คือ การรับรู้คุณลักษณะของนวัตกรรม 6) การสื่อสารประกอบด้วย 4 ตัวแปร คือ ความน่าเชื่อถือของเจ้าหน้าที่ ระดับความพยายามของเจ้าหน้าที่ ช่องสาร ตัวสาร

นักวิชาการได้สนใจศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างประสบการณ์เดิมทางการเกษตรกับการยอมรับนวัตกรรมทางการเกษตร ผลการศึกษาพบว่าประสบการณ์เดิมทาง การเกษตรส่งผลต่อการยอมรับหรือไม่ยอมรับนวัตกรรมทางการเกษตร ถ้าเกษตรกรมีประสบการณ์ทางการเกษตรที่ดี

นวัตกรรม แม้นวัตกรรมนั้นจะเป็นสิ่งที่มีประโยชน์มาก แต่ถ้าเกษตรกรเห็นว่าไม่มีประโยชน์ก็อาจจะปฏิเสธนวัตกรรมนั้นได้ ดังนั้น ผู้วิจัยจึงเลือกการรับรู้คุณลักษณะของนวัตกรรมเป็นอีกตัวแปรหนึ่งในการศึกษาครั้งนี้

การวิจัยทั้งในประเทศและต่างประเทศสรุปได้ว่า การที่เจ้าหน้าที่ได้ใช้ความพยายามในด้านต่างๆ เช่น การออกไปเยี่ยมบ้าน การเข้าร่วมประชุม การให้คำปรึกษา เป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เกษตรกรตัดสินใจยอมรับนวัตกรรม ดังนั้น ในการศึกษาครั้งนี้ผู้วิจัยจึงศึกษาตัวแปรการรับรู้ระดับความพยายามของเจ้าหน้าที่

การวิจัยทั้งในประเทศและต่างประเทศส่วนมากสรุปได้ว่าความน่าเชื่อถือของเจ้าหน้าที่เป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เกษตรกรตัดสินใจยอมรับนวัตกรรมทางการเกษตร มีงานวิจัยบางเรื่องพบว่าไม่มีความสัมพันธ์ระหว่างความน่าเชื่อถือของเจ้าหน้าที่กับการตัดสินใจยอมรับนวัตกรรมในการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยต้องการจะศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างความน่าเชื่อถือของเจ้าหน้าที่กับกระบวนการตัดสินใจเกี่ยวกับนวัตกรรมการปลูกยางพารา

การวิจัยสรุปได้ว่า เจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรมีการจัดประชุมอบรม ทำไร่สาธิต การออกเยี่ยมเยียนเกษตรกร ซึ่งช่องทางที่เจ้าหน้าที่ส่งเสริมใช้นั้นมีความสัมพันธ์กับการตัดสินใจยอมรับนวัตกรรมทางการเกษตร ดังนั้น การศึกษาครั้งนี้ผู้วิจัยจึงศึกษาตัวแปร การรับรู้ช่องทางที่เจ้าหน้าที่ใช้ในการส่งเสริมด้วย

กระบวนการทัศนการเรียนรู้นวัตกรรม

กระบวนการทัศน (Paradigm) คือความเชื่อ ความคิดและวิธีมอง โลก มองระบบคุณค่าต่างๆ ภายใต้มโนทัศน์ที่เป็นฐานคิดเดียวกัน การรับรู้ เฝ้ามองปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในสังคมของคน จะมีการรอบแนวคิด วิจัยปรากฏการณ์นั้นตามกระบวนการทัศนของตน มาจากรากศัพท์ภาษากรีก คือ คำว่า Para (Beside) และ Deigmo (Example) แปลว่ารูปแบบที่ควรนำมาเป็นตัวอย่าง กระบวนการทัศนจึงเป็นกรอบแนวความคิด เป็นมุมมองคน มองกลุ่มคนในสังคม จากพื้นฐานของความเชื่อ ความคิดเดิมที่มีต่อปรากฏการณ์ต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง (สิริลักษณ์ ยัมประสาทร, 2548)

มนุษย์จึงต้องเรียนรู้ ทำความเข้าใจปรากฏการณ์ต่างๆ ทางสังคมที่ได้พบเห็น แล้วนำมาคิดใคร่ครวญ โดยใช้ฐานความคิดจากความเชื่อ ทัศนคติของตนที่มีอยู่ และเกิดแนวความคิดต่อเรื่องนั้นๆ เป็นคล้ายๆ ข้อสรุปเชิงแนวความคิดต่อสิ่งนั้นๆ

โทมัส เอส. คูห์น (Thomas S. Kuhn) เป็นผู้พัฒนาแนวคิดพาราไดม์ ในการอธิบายถึงการเปลี่ยนแปลงในทฤษฎีทางวิทยาศาสตร์ โดยได้เสนอว่า การเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญ ในระดับการปฏิบัติการ ทางวิทยาศาสตร์ ไม่ใช่เปลี่ยนแปลงสู่ความเป็นจริง หากแต่เป็นการเปลี่ยนโลกทัศน์

และวิธีมองโลก (ฉัตรวรัญญู องคสิงห์, 2545) กระบวนทัศน์ของคน จึงขึ้นอยู่กับความคิด ความเชื่อ เดิมที่มีอยู่เข้ามามีบทบาทในการวินิจฉัย

การกระทำของมนุษย์ที่มีต่อสิ่งต่างๆ ในโลกนี้จึงไม่ได้เกิดขึ้นจากความว่างเปล่า หากแต่ผูกพันอยู่กับความคิด ความเชื่อ ค่านิยม รวมถึงเทคนิควิธีต่างๆ ที่ประมวลขึ้นจากกระบวนการเรียนรู้ ในวิถีของมนุษย์มาเป็นความรู้ ดังนั้นการตั้งคำถามกับความรู้จึงเป็นสิ่งสำคัญ เนื่องจากจะทำให้สามารถเห็นถึงความคิด ความเชื่อ และการแสวงหาความรู้ที่อยู่เบื้องหลังความรู้นั้น

กูบาและลินคอล์น เสนอแนวการตั้งคำถามการวิจัยในเชิงกระบวนทัศน์ โดยกำหนดกรอบแนวทาง โครงร่างคำถามเบื้องต้น 3 ประการ เป็นแนวที่มีประเด็นเกี่ยวเนื่องเชื่อมโยงกัน คือ

1. ภาววิทยา (Ontology) เป็นการตั้งคำถามถึงรูปแบบและธรรมชาติ หรือลักษณะของความจริง (nature of reality) อันเป็นสิ่งที่ถูกศึกษา หรือสิ่งที่มนุษย์ต้องการรู้ คำถามในระดับนี้จึงเกี่ยวเนื่องกับความจริง ซึ่งผู้ที่ยึดถือกระบวนทัศน์นั้นยอมรับและยึดถือ

2. ญาณวิทยา (Epistemology) เป็นการตั้งคำถามถึงธรรมชาติ หรือลักษณะของความสัมพันธ์ ระหว่างผู้รู้ กับสิ่งที่ต้องการศึกษา หรือถูกศึกษา ความสามารถของผู้รู้ ในการรู้เรื่องที่ถูกรู้นั้นเป็นอย่างไร

3. วิธีวิทยา (Methodology) เป็นการตั้งคำถามถึงวิธีการ เทคนิควิธีการดำเนินการในการสอบถาม ค้นหาข้อมูล แนวทางหรือหนทาง ปัจจัยประกอบอื่นๆ ที่ทำให้ผู้รู้ มีความสามารถเข้าถึงสิ่งที่ต้องการรู้ หรือสิ่งที่ถูกรู้

ด้วยลักษณะการตั้งคำถามใน 3 ระดับดังกล่าว จะทำให้เห็นได้ถึงความเชื่อมโยงในระดับความคิด ความเชื่อ อันนำไปสู่การแสวงหาความรู้และวิธีวิทยาในการเข้าถึงความรู้ นั้น ซึ่งผู้วิจัยจะนำมาใช้เป็นแนวทางในการศึกษา ด้วยความเชื่อที่ว่าจะเป็นกรอบ โครงร่างที่มีประสิทธิภาพในการวิเคราะห์ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น ในสังคม โดยเฉพาะเรื่องของความรู้และกระบวนการเรียนรู้ที่มีความสำคัญต่อวิถีชีวิตมนุษย์

ความสำคัญของกระบวนทัศน์ในฐานะที่เป็นทัศนะในการมองโลกหรือเป็นฐานคิดแล้ว ยังสามารถนำมาใช้จำแนกแยกแยะให้เห็นขึ้นความแตกต่างในพัฒนาการของศาสตร์ต่างๆ เช่น กระบวนทัศน์ที่ครอบงำฟิสิกส์ในศตวรรษที่ 19 อันเป็นฟิสิกส์แบบเดิมที่ผนวกทัศนะวิทยาศาสตร์แบบกลไกไว้ในการแสวงหาความรู้ ย่อมแตกต่างจากกระบวนทัศน์ที่เกิดขึ้น ในต้นศตวรรษที่ 20 ว่าไม่มีสิ่งจะอันสมบูรณ์ในวิทยาศาสตร์

กระบวนทัศน์ประกอบด้วยระบบความคิด และระบบคุณค่าชุดหนึ่ง ซึ่งเกิดขึ้นท่ามกลางวัฒนธรรมในส่วนต่างๆ ของโลก เมื่ออิทธิพลของกระบวนทัศน์แบบหนึ่งได้แผ่อิทธิพลและครอบงำกระบวนทัศน์แบบอื่นๆ ที่มีอยู่ในโลก กระบวนทัศน์นั้นก็สามารถครอบครองชีวิตจิตใจของคน

ในสังคม เพราะทัศนะเป็นเครื่องกำหนดความรู้สึกและพฤติกรรมของคน เช่นทัศนะที่เชื่อว่า วิธีการทางวิทยาศาสตร์ เป็นวิธีการเดียวที่จะได้มาซึ่งความรู้ที่แท้จริง ทัศนะในการมองจักรวาลว่าเป็นระบบเครื่องยนต์กลไกที่เกิดขึ้นมา จากองค์ประกอบพื้นฐานทางวัตถุที่แยกจากกันเป็นส่วนๆ ทัศนะต่อชีวิตในสังคมที่ต้องต่อสู้เพื่อความอยู่รอด และทัศนะความศรัทธาที่มีต่อความเจริญก้าวหน้าทางวัตถุจากการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจและเทคโนโลยี

การศึกษาถึงการเปลี่ยนแปลงโลกและสังคม จำเป็นต้องวิเคราะห์ให้ลึกถึงกระบวนการทัศน์ เนื่องจากมนุษย์เป็นผู้สร้าง และผู้ให้ความหมาย ต่อสิ่งต่างๆ ในโลก รวมทั้งการกำหนดกฎเกณฑ์ว่า สิ่งใดเป็นความรู้ และสิ่งใดไม่ใช่ความรู้ โดยมนุษย์กำหนดกฎเกณฑ์เหล่านี้ขึ้นจากความคิด ความเชื่อ และการรับรู้ต่อสิ่งต่างๆ ที่มีอยู่ในโลก ซึ่งรวมถึงวิธีการที่เข้าถึงความรู้นั้นๆ ทำที่และปฏิสัมพันธ์ของมนุษย์ในการศึกษา และการประพฤติปฏิบัติของมนุษย์ที่มีต่อสิ่งที่ถูกศึกษา ผู้ที่สนับสนุนกระบวนการทัศน์ใด ย่อมเชื่อสิ่งที่ตนเองสร้าง และได้รับผลประโยชน์จากการสร้างภายใต้กระบวนการทัศน์นั้น (ฉัตรวรรษ องคสิงห์, 2545)

กระบวนการทัศน์แบบปฏิฐานนิยม (Positivism) มีหลักการสำคัญคือการ “แยกส่วน” และ “ลดทอน” สิ่งต่างๆ ในโลก ในการอธิบายความรู้ชุดใดจริงหรือไม่จริง หรือความรู้ชุดใดมีเหตุผล หรือไม่มีเหตุผล กระบวนการทัศน์แบบปฏิฐานนิยมได้ใช้กระบวนการทัศน์ทางวิทยาศาสตร์หรือวิธีการทางวิทยาศาสตร์ (Scientific method) พิสูจน์เพื่อหาคำอธิบายด้วยการใช้หลักการคำนวณ เพื่อให้สามารถระบุได้ว่า ความสัมพันธ์ของวัตถุที่ถูกศึกษานั้นมีความแม่นยำตรง (Validity) และเชื่อถือได้ (Reliability) เพียงใด เพื่อให้ได้ข้อสรุปทั่วไป (Generalization) ที่มีพลังในการอธิบายและการคาดการณ์การทำนาย (Prediction) ปรากฏการณ์ต่างๆ ของธรรมชาติในโลก

ระบบความคิด ความเชื่อและการแสวงหาความรู้ อันนำไปสู่วิถีวิทยาในการเข้าถึงกระบวนการทัศน์แบบปฏิฐานนิยม สะท้อนถึงทัศนะการมองโลกแบบแยกส่วน โดยแยกความรู้ในวิถีชีวิตมนุษย์ออกเป็นส่วนๆ และจัดให้อยู่ในส่วนของศาสตร์ต่างๆ โดยมีพรหมแดนความรู้ระหว่างศาสตร์ที่ชัดเจน เช่นความรู้เกี่ยวกับวัตถุต่างๆ ในธรรมชาติเรียกว่า ฟิสิกส์ ความรู้เกี่ยวกับจิตใจมนุษย์คือจิตวิทยา ความรู้เกี่ยวกับการอยู่ร่วมกันของมนุษย์เป็นสังคมศาสตร์ (วิระ สมบูรณ์, 2542)

ระบบความรู้ในสังคมไทยซึ่งมีปรากฏการณ์หลายอย่างที่ป็นระบบความคิด ความเชื่อ บางกรณีเป็นความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติ เช่นความเชื่อเรื่อง ผี หรือ แถน ซึ่งมีอิทธิพลต่อวิถีการดำเนินชีวิตในการดำรงอยู่ และการทำมาหากินในสังคมแบบประเพณี (Tradition society) หากความเชื่อเช่นถูกปฏิเสธ และกล่าวหาว่าเป็นความเชื่อที่มงาย เพราะไม่สามารถหาเหตุผลเชิงวิทยาศาสตร์มาอธิบายได้ (เสนห์ จามริก, 2541)

กระบวนทัศน์แบบปฏิฐานนิยมแยกชีวิตมนุษย์ออกจากสิ่งเหนือธรรมชาติ อันเป็นระบบความคิด ความเชื่อที่เป็นรากฐานสำคัญในการเรียนรู้ หลักการแยกส่วน นี้ได้ถูกนำมาใช้กับอีกหลายๆ กรณีในสังคม ซึ่งไม่ได้หมายความว่าให้นำหลักการนี้มาใช้ จะก่อให้เกิดผลสำเร็จเสมอไป เช่น การพัฒนาแบบแยกส่วนที่มีจุดเน้นสร้างความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจมิติเดียว โดยไม่คำนึงถึงผลกระทบต่อมิติอื่นๆ การพัฒนาและการจัดระบบการศึกษาแผนใหม่ที่มุ่งผลิตผู้ชำนาญการพิเศษเฉพาะด้าน เพื่อตอบสนองระบบเศรษฐกิจภาคทันสมัยจนขาดความสมดุลกับการพัฒนาด้านอื่นๆ ของมนุษย์ สังคม และธรรมชาติแวดล้อม (เพ็ญศิริ จีระเดชากุล, 2539) ด้วยลักษณะของข้อจำกัดเช่นนี้ จึงมีผู้กล่าวว่า แต่ละทฤษฎีใช้ได้กับช่วงปรากฏการณ์หนึ่งที่จำกัดแน่นอนเท่านั้น แต่ไม่มีทฤษฎีใดเลยที่สามารถแสดงให้เห็นถึงปรากฏการณ์ธรรมชาติอันสุดท้ายที่สมบูรณ์

การกระทำของมนุษย์ที่มีต่อสิ่งต่างๆ ในโลกจึงไม่ได้เกิดขึ้นบนความว่างเปล่า หากแต่ผูกพันอยู่กับความคิด ความเชื่อ ค่านิยม รวมถึงเทคนิควิธีการต่างๆ ที่ประมวลขึ้นจากกระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตของมนุษย์มาเป็นความรู้ ดังนั้นการตั้งคำถามกับความรู้จึงเป็นสิ่งสำคัญ เนื่องจากจะทำให้สามารถเห็นถึง ความคิด ความเชื่อ และการแสวงหาความรู้ที่อยู่เบื้องหลังความรู้นั้น ซึ่งงานวิจัยนี้เลือกใช้การตั้งคำถามในเชิงกระบวนทัศน์ของ กูบา และ ลินคอล์น (Guba & Lincoln) ในการตั้งคำถาม โดยกำหนดกรอบโครงคำถามเบื้องต้น 3 ประการอันมีความเกี่ยวเนื่องเชื่อมโยงกัน คือ (Guar. & Lincoln, 1994)

1. ภววิทยา (ontology) เป็นการตั้งคำถามถึงรูปแบบและธรรมชาติหรือลักษณะของความเป็นจริง (nature of reality) อันเป็นสิ่งที่ถูกศึกษาหรือสิ่งที่มนุษย์ต้องการรู้ คำถามในระดับนี้จึงเกี่ยวเนื่องกับ “ความจริง” ซึ่งผู้ที่ยึดถือกระบวนทัศน์นั้นยอมรับและยึดถือ
2. ญาณวิทยา (epistemology) เป็นการตั้งคำถามถึงธรรมชาติหรือลักษณะของความสัมพันธ์ระหว่าง “ผู้รู้” กับ สิ่งที่ถูกศึกษาหรือถูกรู้ ความสามารถของผู้รู้ในการรู้ในสิ่งนั้นเป็นอย่างไร
3. วิธีวิทยา (methodology) เป็นการตั้งคำถามถึงวิธีการ, หนทาง หรือปัจจัยประกอบอื่นๆ ที่ทำให้ผู้รู้สามารถรู้ในสิ่งที่ต้องการรู้

กระบวนทัศน์ของเกษตรกรที่มองนวัตกรรมว่าเป็นปัจจัยที่เป็นเหตุเป็นผล สามารถวิเคราะห์หาทิศทาง ตรวจสอบแนวทางในการเคลื่อนไหวเชื่อมโยงระหว่างปัจจัยสาเหตุ ปัจจัยกระบวนการก็จะมองหาปรากฏการณ์ที่เป็นผลผลิต หรือผลลัพธ์ของสิ่งนั้นๆ ได้ และกระบวนทัศน์ด้านการเรียนรู้ว่า นวัตกรรมต่างๆ เรียนรู้ได้หลายวิธี ไม่จำเป็นต้องเข้าเรียนหรือรับการอบรมโดยตรง แต่การอ่าน การสอบถาม พูดคุย สังเกต ตรวจสอบ ก็เป็นวิธีการในการเรียนรู้ที่สามารถดำเนินการได้ด้วยตนเอง วิธีคิดเกี่ยวกับการเรียนรู้แนวทางนี้ จะนำไปสู่การคิดที่จะพัฒนานวัตกรรม

กระบวนการเรียนรู้วิถีชีวิต การดำเนินชีวิตในแต่ละวัน บุคคลจะพบกับปัจจัยและข้อกำหนดต่างๆ มากมาย ทั้งที่สามารถควบคุมได้และควบคุมไม่ได้ บุคคลจะเรียนรู้ถึงบทบาทของปัจจัย แนวทางที่จะต้องแสดงพฤติกรรมออกไปตามบทบาทหน้าที่ในสภาพการณ์ต่างๆ ภายใต้งैอนไขทางสังคม เศรษฐกิจ วัฒนธรรม วิถีชีวิตที่เกี่ยวข้อง จึงมีทั้งภาคเศรษฐกิจที่เกี่ยวกับอาชีพ การใช้ย้ายแลกเปลี่ยนสินค้าบริการที่จำเป็น และภาคสังคม ที่เป็นทางทางปฏิบัติตนที่เกี่ยวข้องกับบุคคลองค์กรต่างๆ ในสังคม และการดำเนินชีวิตประจำวัน บุคคลจึงต้องตัดสินใจกระทำการ ประพฤติปฏิบัติ หรือกระทำสิ่งต่างๆ อยู่ตลอดเวลา การเรียนรู้ถึงแนวทางในการตัดสินใจแสดงพฤติกรรมปฏิบัติตนในสภาพการณ์ต่างๆ ที่จะส่งผลกระทบต่อเนื่องอย่างไร กระบวนการเรียนรู้วิถีชีวิตจึงเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลา ในสภาพการณ์ปกติการเรียนรู้จะไม่เข้มข้นมากนัก แต่ในสถานการณ์พิเศษหรือเหตุการณ์พิเศษ เช่น ในช่วงที่เปลี่ยนอาชีพ เปลี่ยนฐานะทางรายได้ เศรษฐกิจ เปลี่ยนสภาพแวดล้อมทางสังคมด้วยการย้ายถิ่น ฯ การเรียนรู้จะเข้มข้นเป็นพิเศษ

กระบวนการเรียนรู้วิถีชีวิต มิได้มีเป้าหมายเพื่อการประกอบอาชีพเท่านั้น หากแต่บนวิถีทางเพื่อจะบรรลุเป้าหมายในการดำรงชีพนั้นยังมีมิติอื่นๆ ที่สำคัญซึ่งสอดประสานอยู่ในวิถีชีวิตมิติต่างๆ นั้นได้แก่มิติทางจิตวิญญาณ ความเชื่อซึ่งเป็นฐานรากที่สำคัญในวิถีประเพณีปฏิบัติตนต่อธรรมชาติ ต่อเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน และต่อสิ่งเหนือธรรมชาติเช่นความเชื่อว่ามีผู้อยู่อย่างแยกส่วนกับธรรมชาติ หากแต่ต้องสัมพันธ์กับธรรมชาติเช่นป่าเขาสำเนาไม้และแม่น้ำลำธาร โดยมนุษย์จัดความสัมพันธ์ของตนกับสิ่งแวดล้อมเหล่านี้ให้อำนวยต่อการดำรงชีวิตด้วยการสร้างระบบความเชื่อและสถาบันทางสังคม (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2534) ความเชื่อเช่นนี้นำไปสู่วิถีคิดในมิติทางเศรษฐกิจซึ่งมิได้คำนึงถึงการได้มาซึ่งผลผลิตในเชิงปริมาณเท่านั้น แต่ยังหมายรวมถึงการแบ่งปัน การจัดสรรและแลกเปลี่ยนแรงงานตามความจำเป็นของเพื่อนบ้านและชุมชน การคำนึงถึงปัจจัยด้านเศรษฐกิจยังมีมิติของนิเวศวิทยาเพื่อการยังชีพซึ่งมุ่งใช้ธรรมชาติอย่างประหยัด (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2531) ซึ่งการจะสืบสานมิติเศรษฐกิจในเชิงนี้ไว้ได้ ชุมชนจะต้องมีมิติของการเรียนรู้ในพลังทางวัฒนธรรมระบบคุณค่าเช่นนี้จะต้องได้รับการส่งเสริม ถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่รุ่นต่อไป โดยเฉพาะระบบคุณค่าในการพึ่งพิงอาศัยซึ่งกันและกัน ด้วยเหตุนี้กระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตจึงมีลักษณะเป็นองค์รวม

ลักษณะขององค์รวม (Holistic) เป็นลักษณะของการมองว่าความเป็นจริงของสิ่งใดก็ตามย่อมมี คุณสมบัติสำคัญเฉพาะที่ไม่สามารถเข้าใจได้ด้วยการแยกส่วนนี้ออกเป็นส่วนย่อย

การแสวงหาความรู้ในวิถีชีวิตเป็นความรู้ที่ได้มาจากการปฏิบัติ จากประสบการณ์ หรือจากช่องทางอื่นๆ เช่นการศึกษาข้อความหรือสิ่งที่ได้จดบันทึกไว้เป็นลาถักษณอักษร ซึ่งเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่ดำรงอยู่ในทุกขั้นตอนของการดำเนินชีวิต กระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิต

จึงเกิดขึ้นท่ามกลางระบบความสัมพันธ์โดยไม่จำกัดรูปแบบหรือวิธีการ ไม่กำหนดว่าจะต้องมีลักษณะชั้นเรียน ไม่กำหนดศัพท์เฉพาะว่าเป็นการสอนหรือการวิจัย ผู้ประสงค์ศึกษาหาความรู้ได้ท่ามกลางความผันแปรของบริบทแวดล้อมและสภาพท้องถิ่นที่แตกต่างไปตามแต่ละชุมชนซึ่งมีวิถีการครองชีวิตที่แตกต่างกัน ทั้งยังเปลี่ยนแปลงไปตามฤดูกาลที่มนุษย์ไม่อาจควบคุมได้ พื้นที่ในการเรียนรู้เกิดขึ้นได้ทุกที่ไม่ว่าจะเป็น “ลานอเนกประสงค์” อันเป็นพื้นที่ที่จัดไว้เป็นสถานสาธารณะสำหรับประกอบพิธีกรรมต่างๆ หรือเรียนรู้จาก “เต้าจำ” ซึ่งเป็นผู้ทำพิธีเลี้ยงฉลองบูคาทุกปี อาจแสวงหาความรู้ทางการปกครองได้จาก “เจ้าบ้าน” ซึ่งเป็นผู้มีภูมิปัญญารอบรู้เรื่องชีวิตสิ่งแวดล้อมวัฒนธรรมและความรู้ในการปกครองลูกบ้าน หรือการใช้หลักคุณธรรมในการปกครองจาก “ผู้รักษาสาลปูตา” ซึ่งได้รับการยกย่องว่าเป็นหลักบ้านหลักเมือง เป็นคนซื่อสัตย์รักพี่น้องลูกหลาน หรือจากผู้อาวุโสที่สุดแห่งสาตระกูลซึ่งผู้คนในคุ้มบ้านนับถือเป็น “เจ้าโคตร” โดยสามารถแสวงหาความรู้ในการประกอบอาชีพได้ตามความสนใจและความถนัด ผู้ใดสนใจวิชาชีพเฉพาะทางใดทางหนึ่งเป็นพิเศษไปมอบตัวเป็น “ศิษย์” เรียนกับผู้มีความเชี่ยวชาญเฉพาะทางซึ่งได้รับการยอมรับนับถือและยกย่องเป็นผู้นำทางด้านต่างๆ

สาระของการเรียนรู้ เป็นไปตามความสนใจและสอดคล้องกับการทำมาหากิน เช่น ในการปลูกข้าว ชาวนาจะต้องเรียนรู้ทุกขั้นตอนในปัจจัยพื้นฐานของการทำนา ไม่ว่าจะเป็นฟื้นดิน แหล่งน้ำ กระบวนการปลูก จนกระทั่งถึงการเก็บเกี่ยวและได้ผลสำเร็จ ในการเตรียมฟื้นดิน ต้องอาศัยการสังเกตว่าฟื้นดินใดมีพืชชนิดใดขึ้น ลักษณะของพืชชนิดนั้นจะบ่งบอกถึงผิวดินที่เหมาะสมกับการทำนาชนิดใด และชนิดของดินนั้นจะเหมาะกับพันธุ์ข้าวใด จะจัดสรรที่ดินเพื่อกักเก็บน้ำไว้ให้เพียงพอต่อการเพาะปลูกได้อย่างไร

ดังนั้นลักษณะของกระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นในวิถีชีวิตที่มีพื้นฐานบนการทำงานจึงมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกับจิตใจ การรับรู้และความรู้สึกนึกคิดที่คนในชุมชนมีต่อกัน สิ่งเหล่านี้แสดงถึงความเอื้ออาทร ความผูกพัน ความสมัครสมานรักใคร่กลมเกลียว ความร่วมแรงร่วมใจช่วยเหลือพึ่งพาในรูปการลงแรงหรือการเอาแรง การลงแขก และความสัมพันธ์ในเชิงสังคมในรูปแบบประเพณีและงานบุญต่างๆ ที่คนในชุมชนจะนำข้าวปลาอาหาร ของใช้หรือการช่วยแรงงานด้วยน้ำใจไมตรี อันเป็นพื้นฐานสำคัญของความเข้มแข็งของชุมชน

การดูแลของการเรียนรู้ การศึกษาในวิถีชีวิต จึงไม่ใช้การประเมินผลความรู้ในรูปของการทดสอบ การวัดผล หรือการประเมินผลเหมือนกับการศึกษาในระบบโรงเรียน แต่จะเกิดขึ้นในทุกขั้นตอนของกระบวนการเรียนรู้ จากการที่ผู้เรียนมีความรู้ ความเข้าใจ ตระหนักในเรื่องที่รู้อย่างไร และสามารถเชื่อมโยงความรู้กับสภาพแวดล้อมได้อย่างไร โดยผู้เรียนจะตระหนักได้ด้วยตัวเอง เช่น เมื่อเรียนรู้ว่าผักโคบริโภคได้ ผักหรือเห็ดชนิดโคบริโภคแล้วจะเป็นพิษ แต่หากพลาดพลั้งเผลอ

ไปรับประทานอาหารที่มีพิษรักษาชีวิตได้ทันทั่วทั้งที่ หรือการเรียนรู้ประติษฐ์สิ่งของเพื่อใช้สอยในชีวิตประจำวันเช่นการทอผ้า การสานกระบุงตะกร้า หรือการวางแผนการเพาะปลูกที่ดีจะทำให้ข้าวมีปริมาณข้าวในยุ้งมาก

ผลที่เกิดขึ้นกับตัวผู้เรียนคือ ความสามารถ ความมั่นใจ อันก่อให้เกิดความพึงพอใจในตัวเอง นอกจากนั้นการคำนวณเวลาหรือการใช้เวลา ในกระบวนการเพาะปลูกที่ขึ้นกับฤดูกาล ทำให้ผู้เรียนสามารถจัดการวางแผนได้ด้วยตนเอง เกิดอำนาจอิสระขึ้นภายในตน และเกิดความคิดอิสระอันเป็นพื้นฐานของความคิดสร้างสรรค์ ในการแก้ปัญหาต่างที่เกิดขึ้นในการดำเนินชีวิต ซึ่งความคิดสร้างสรรค์เช่นนี้ได้ถูกทำลายไปการแก้ปัญหาแบบสำเร็จรูปในรูปแบบของเทคโนโลยี เช่นการเกี่ยวข้าวด้วยรถเกี่ยว ผลที่เกิดขึ้นคือทำให้ทั้งฝางข้าวสูญเปล่าเป็นจำนวนมาก ทั้งที่ฝางข้าวนั้นสามารถนำมาใช้ประโยชน์ได้ในการปลูกข้าวแบบเกษตรธรรมชาติที่รักษาความสมดุลของระบบนิเวศ ทั้งนี้ผลสำเร็จที่เกิดขึ้นจากการเรียนรู้นั้นนอกจากผู้เรียนจะตระหนักรู้ด้วยตนเองแล้ว ยังเป็นคุณค่า ที่ได้รับการยอมรับจากชุมชน ในการทำความเข้าใจกับปรากฏการณ์ความเข้มแข็งของชุมชนนี้ ได้ใช้วิถีวิทยาของการสร้างทฤษฎีจากฐานราก ซึ่งเป็นวิถีวิทยาที่เริ่มใช้กันมากขึ้นในงานวิจัยทางด้านสังคมศาสตร์ โดยเหตุที่ในปัจจุบันมีคำถามและปัญหามากมายเกี่ยวกับพฤติกรรมมนุษย์และการอยู่ร่วมกันของมนุษย์ ในบริบททางสังคมที่แตกต่างกัน และได้รับผลกระทบจากกระบวนการพัฒนาในระดับรูปแบบที่แตกต่างกัน จนทำให้คนเริ่มตั้งข้อสงสัยเกี่ยวกับทฤษฎีทางสังคมศาสตร์ที่มีอยู่ปัจจุบันว่าจะสามารถนำมาอธิบายปรากฏการณ์ทางสังคมได้อย่างเพียงพอ ถูกต้อง และเหมาะสมกับประเด็นปัญหาที่มีความซับซ้อนและมีความหลากหลายไปตามบริบททางสังคม วัฒนธรรม และระดับการพัฒนาหรือไม่ ความคิดพื้นฐานของการสร้างความรู้โดยการสร้างทฤษฎีจากฐานราก มาจากความเชื่อถือว่า มนุษย์ได้สร้างความหมายต่างๆ ที่อยู่รอบๆ ตัวขึ้นมาจากความสัมพันธ์กับผู้อื่น ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของความเอื้ออาทร ความร่วมมือ การแข่งขัน การอยู่ร่วมกันอย่างเกื้อกูล หรือความเข้มแข็งของชุมชน ดังนั้นปรากฏการณ์ทางสังคม หรือความจริงทางสังคม จึงถูกตีความและให้ความหมายโดยคนที่อยู่ในบริบททางสังคมนั้น ดังนั้นการคิดไว้ล่วงหน้าว่าสิ่งต่างๆ มีความหมายต่อคนอย่างไร จึงอาจทำให้ได้ข้อสรุปที่ผิดพลาดในการทำความเข้าใจปรากฏการณ์ทางสังคม

การเรียนรู้จากประสบการณ์ และปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น ชุมชนในพื้นที่ราบจะมีปัญหาเรื่องการจัดการน้ำค่อนข้างมาก ในช่วงฝนน้ำจะท่วมแช่ขัง ขณะที่ฝนทิ้งช่วงนาน จะเกิดภาวะขาดแคลนน้ำ และเกษตรกรในพื้นที่จะมาสร้างความกดดันให้แก่ปัญหาเรื่องน้ำที่ต้องใช้ในการทำการเกษตร การเรียนรู้เพื่อให้เกิดความเข้าใจเกี่ยวกับการจัดการน้ำ จะเกิดจากการสังเกตปรากฏการณ์ การลองผิดลองถูก มีการสะสมบ่มเพาะจากเหตุการณ์จริงเรื่อยมา จึงมีเกี่ยวข้องมากมาย อันได้แก่เหมืองฝาย รั้วหัดวิดน้ำ ฯ หรือในรูปแบบของประติษฐ์กรรมทางสังคม ด้วยการจัดระเบียบ

ความสัมพันธ์ในกลุ่มผู้ใช้ น้ำ (อุษณีย์ ธโนศวรรย์, 2545) โดยการตรวจสอบการใช้ น้ำ การสร้างกตติกา เพื่อดูแลรักษา ซ่อมแซมอุปกรณ์ ฯ

การเรียนรู้วิถีชีวิต เป็นการสร้างนิสัยในการพยายามค้นหา ติดตามข่าวสารที่เกี่ยวข้องกับตนเอง และชุมชนที่เกี่ยวกับอาชีพ การดำเนินชีวิตในสังคม มาจัดระบบความคิด วิเคราะห์เพื่อให้เกิดองค์ความรู้ด้านต่างๆ และพยายามนำองค์ความรู้นั้นๆ มาคิดวิเคราะห์ ทดลอง และพัฒนาเพื่อต่อยอดให้เกิดประโยชน์ต่อไป การเรียนรู้วิถีชีวิตจึงเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นในตัวคนแล้วทำให้เกิดความตระหนักที่จะใฝ่รู้ เกิดความพยายามใช้ความคิดวิเคราะห์เชื่อมโยงพัฒนาต่อยอดองค์ความรู้ที่มีอยู่ และทำให้เกิดความพยายามในการแสวงหาความรู้เพิ่มเติม เพื่อต่อยอดพัฒนา สร้างสิ่งที่เป็นประโยชน์อย่างแท้จริงให้เกิดขึ้น ซึ่งการเรียนรู้วิถีชีวิต จะเป็นพื้นฐานที่สำคัญของบุคคลในการเรียนรู้วัฒนธรรม และพัฒนานวัตกรรมให้เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง

ตอนที่ 3 วิธีวิจัยแบบมีส่วนร่วมและทฤษฎีจากฐานราก

การศึกษารูปแบบการพัฒนาวัฒนธรรมการปลูกป่าล้มน้ำมันในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง จังหวัดนครศรีธรรมราช เป็นการวิจัยที่ให้ความสำคัญกับการค้นหาองค์ความรู้จากชุมชน ที่เน้นศึกษากระบวนการทางสังคมที่เกิดขึ้นในชุมชน โดยเกษตรกรในพื้นที่จะเป็นบุคคลหลักที่มีความสำคัญมากที่สุด ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในชุมชนและกระบวนการดำเนินกิจกรรมต่างๆ ที่เกิดขึ้นนั้น จะจัดเก็บข้อมูล และนำมาถอดบทเรียนอย่างเป็นระบบ ด้วยวิธีการวิจัย

การวิจัยแบบมีส่วนร่วม (Participatory Research)

การวิจัยแบบมีส่วนร่วม เป็นรูปแบบของการวิจัยที่เกิดจากการมีส่วนร่วมกันในการนำข้อมูลปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นมาร่วมวิเคราะห์ อย่างมีส่วนร่วม โดยผู้วิจัยร่วมในการประสานให้มีการประชุมวิเคราะห์ และร่วมสรุปองค์ความรู้ในประเด็นต่างๆ

แนวความคิดการพัฒนาในปัจจุบัน ได้มุ่งเน้นการพัฒนาที่ยึดประชาชนเป็นศูนย์กลาง (People-Centered Development) และแก้ปัญหาด้วยระบบการเรียนรู้ (Problem-Learning Process) ในกลุ่มของประชาชนผู้ซึ่งเคยเป็นผู้ถูกวิจัย ได้ถูกปรับเปลี่ยนบทบาทมาเป็นผู้ร่วมทำวิจัย และเกิดการเรียนรู้ในทุกกระบวนการวิจัยตั้งแต่การตัดสินใจเลือกและกำหนดปัญหาการวิเคราะห์ปัญหา การวางแผนการวิจัยการดำเนินการวิจัย ตลอดจนการนำผลการวิจัยที่ได้ไปใช้ในการวางแผนเพื่อแก้ไข ปัญหา โดยคำนึงถึงประโยชน์สูงสุดที่สังคม ชุมชนควรจะได้รับนอกจากนี้รูปแบบการวิจัยปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมยังเป็นการเปลี่ยนแนวความคิดของนักวิจัยที่เชื่อมั่นในศักยภาพของชุมชน (Positive approach) และคำนึงถึงศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ เป็นการพยายามดึงเอาศักยภาพของชาวบ้านที่มีอยู่ออกมาใช้ ทำให้ชาวบ้านเกิดความเชื่อมั่นในตนเอง ลดการถูกกดขี่หรือพึ่งพิงสังคม ก่อให้เกิด

ความเข้มแข็งของชุมชน ซึ่งเป็นการพัฒนาจากฐานรากของประเทศให้มีความเข้มแข็ง และมีความสามารถพึ่งตนเองได้ต่อไปในอนาคต และผลของการวิจัยปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม มันสามารถนำมาใช้ให้เกิดประโยชน์ได้จริง เพราะเป็นงานวิจัยที่เกิดจากการปฏิบัติควบคู่กับการศึกษาจากทฤษฎีโดยมีส่วนร่วมทั้งนักวิจัยผู้เชี่ยวชาญองค์กรและชาวบ้านร่วมกันระดมความคิดปรับปรุงและเปลี่ยนแปลงให้เหมาะสมกับความเป็นจริงที่เกิดขึ้นและความต้องการของประชาชนมิใช่เป็นการสร้างงานวิจัยซึ่งส่วนใหญ่ที่ผ่านมาผลของการวิจัยไม่ได้ตอบสนองหรือรับใช้ประชาชนผู้เป็นเจ้าของปัญหาที่สามารถนำมาปฏิบัติหรือจัดการกับสถานการณ์ปัญหาที่เกิดขึ้นได้

ประชากรผู้กระทำการวิจัย ได้เปลี่ยนจากผู้วิจัยภายนอกที่เป็นกลุ่มคนชั้นสูงหรือผู้มีอำนาจในการวิจัยเข้ามาทำวิจัยในชุมชนเพียงกลุ่มเดียว มาเป็นประชาชนในชุมชนที่เคยเป็นกลุ่มคนค้อยโอกาสคนชายขอบเป็นผู้ถูกวิจัย มีโอกาสเข้ามาวิจัยร่วมกันในการร่วมคิด วางแผนและตัดสินใจในงานวิจัย และเพื่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงประสบการณ์การมองปัญหาต่างๆ อย่างรอบด้าน

ขอบเขตของการมีส่วนร่วม จากเดิมที่มีการมีส่วนร่วมจะอยู่ในวงจำกัดเพียงบางขั้นตอนนี้ มาสู่การมีส่วนร่วมตลอดกระบวนการวิจัย ตั้งแต่การศึกษาชุมชน วิเคราะห์ปัญหา การใช้ความคิด การวิเคราะห์อย่างเป็นระบบ เกิดการเรียนรู้ร่วมกัน (Learning For all) โดยปราศจากการควบคุมจากนักวิจัยภายนอก หากแต่นักวิจัยภายนอกภายนอกเป็นเพียงผู้ประสานงาน (Co-ordination) และเป็นผู้อำนวยความสะดวก (Facilitator) ให้เกิดความสำเร็จในสิ่งที่เขาอยากทำและต้องการที่จะกระทำ

การสร้างองค์ความรู้ เนื่องจากการผสมผสานความรู้ของนักวิชาการกับความรู้พื้นบ้านให้เกิดความรู้ใหม่ ซึ่งเป็นการเรียนรู้ร่วมกัน (Co-generative learning) และการผสมผสานความรู้จากทฤษฎีและการปฏิบัติเข้าด้วยกัน มิใช่เพียงการนำทฤษฎีเพียงอย่างเดียวมาเป็นกรอบของการวิจัยที่ผู้วิจัยหรือนักวิชาการภายนอกนำมาวิจัย ความรู้ใหม่ที่เกิดจากการปฏิบัติควบคุมกัน ไปจึงมีรูปแบบความคิดที่ยืดหยุ่นมากขึ้น ไม่มีทฤษฎีตายตัว ทำให้เกิดการมีส่วนร่วมในการแสดงความคิดเห็นที่เปิดกว้างที่ชุมชนสามารถแสดงความคิดเห็นที่เกิดการเรียนรู้ถึงพื้นฐานแห่งสาเหตุของปัญหาและการดำเนินการแก้ปัญหาอย่างถูกต้องทิศทาง

ความรู้ที่ประชาชนได้รับ เป็นการถอดองค์ความรู้จากประสบการณ์ จากปรากฏการณ์จริงในพื้นที่ ทำให้ประชาชนที่เข้าร่วมเข้าในระบบ กระบวนการในการเรียนรู้ มีกระบวนการทัศนในการคิด การค้นหาแนวทางปฏิบัติและมีแนวทางในการพัฒนาต่อถอดองค์ความรู้ที่มีอยู่ ให้มีคุณภาพมากขึ้นอย่างต่อเนื่อง

การวิจัยนำไปสู่การพัฒนา การวิจัยแบบมีส่วนร่วมที่นำไปสู่การพัฒนาทั้งวิธีการวิจัยและการพัฒนามนุษย์ โดยเฉพาะกลุ่มเกษตรกรในชุมชน ทำให้ผลที่ได้รับไปสู่การปฏิบัติจริง และเกิดการตระหนักถึงความสำคัญทางวิชาการ เกิดการสร้างความรู้ความตระหนักให้เกิดขึ้นในตัวเองของ

ประชาชน (Self-awareness) ประชาชนเกิดความมั่นใจในตนเองว่า ทุกคนมีสิทธิ มีเสียง มีศักดิ์ศรีแห่งความเป็นมนุษย์ เมื่อประชาชนเกิดการพัฒนาในตนเอง ยอมรับในตนเองยอมรับฟังความคิดเห็นของผู้อื่น ก็จะก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง/การพัฒนาสังคมไปในทิศทางที่เหมาะสมต่อไป

การศึกษาชุมชน ขั้นนี้เป็นการศึกษาปัญหาและความต้องการของชุมชนควบคู่ไปกับการให้ความรู้แก่ชุมชน ในขั้นนี้ในการศึกษาชุมชนจะมีใช้เพียงการศึกษาเพื่อคัดเลือกชุมชน หากแต่เป็นการศึกษาที่ลึกกว่าในระดับแรก คือ การประเมินถึงศักยภาพและทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชนเพื่อดูขีดความสามารถของชุมชนนั้น มาประกอบกับข้อมูลเดิม คือ กชช 2 ค.และ จปฐ. ที่มีอยู่กล่าวได้ว่าขั้นตอนนี้จะเป็นการศึกษาวิเคราะห์ชุมชน และให้การศึกษาร่วมกัน (Community Education Participation = CEP) พร้อมกันไป โดยเน้นกระบวนการเรียนรู้ด้วยการฝึกปฏิบัติ โดยการอภิปรายปัญหาและการเปลี่ยนความคิดเห็นของชาวบ้านซึ่งสามารถนำเทคนิค PAR และ AIC ในการระดมความคิดเห็นของทั้งระดับบุคคลและระดับกลุ่มมาประเมินปัญหาและความต้องการของชุมชน (Need Assessment) พร้อมกับประเมินความเป็นไปได้ด้านทรัพยากร (Resource Assessment) ที่มีอยู่ในชุมชนและนอกชุมชน โดยเฉพาะภูมิปัญญาท้องถิ่นทรัพยากรธรรมชาติ และทรัพยากรจากหน่วยงานภาครัฐ/เอกชน เพื่อที่จะได้นำทรัพยากรต่างๆ มาใช้ในการกำหนดแผนเพื่อจัดทำโครงการต่อไป

การวิเคราะห์ปัญหาของชุมชน ในขั้นตอนนี้อาจจะควบคู่กับการศึกษาชุมชนได้ เนื่องจากเมื่อนักวิจัย นักพัฒนา และชาวบ้าน ได้รวมตัวเพื่อเข้ามามีส่วนร่วมแสดงความคิดเห็น ต่อความสามารถ ศักยภาพ และทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชน แล้วก็จะทำการวิเคราะห์ถึงปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชนที่ต้องเร่งหาทางแก้ไข นักวิจัย และนักพัฒนา จะต้องพยายามกระตุ้นให้ชาวบ้านแสดงความคิดเห็นออกมา เนื่องจากเป็นผู้ที่รู้ถึงสถานการณ์ของปัญหามากที่สุดตลอดจนสนับสนุนให้ชาวบ้านเรียงลำดับความสำคัญของปัญหาว่า ปัญหาใดเป็นปัญหาที่เร่งด่วนและเป็นที่สนใจร่วมกันระหว่างนักวิจัย นักพัฒนา และชาวบ้าน เรียงลำดับความสำคัญของปัญหาต่างๆ ซึ่งอาจจะแบ่งในแต่ละด้านได้ดังนี้

ความต้องการของชาวบ้าน สามารถแบ่งให้เห็นได้ชัดเจนได้ 3 ลักษณะใหญ่ๆ เพื่อให้เห็นถึงสิ่งที่ต้องการมากที่สุดในแต่ละด้าน คือ ความต้องการแก้ไขปัญหา ความต้องการในการสร้างเครือข่าย และความต้องการในการได้รับรู้ เช่น

1. ความต้องการแก้ไขปัญหาในชุมชน นักวิจัยและนักพัฒนา อาจจะให้ชาวบ้านเรียงลำดับความสำคัญของปัญหาที่คิดว่าเป็นปัญหาที่ควรเร่งแก้ไขมากที่สุด เช่น ปัญหายาเสพติด ปัญหาการแพร่ระบาดของเอชไอวี ปัญหาการขาดแคลนที่ทำกิน เป็นต้น เพื่อให้ชาวบ้านเกิดการตระหนักในประเด็นปัญหาร่วมกันว่าเป็นปัญหาที่สำคัญที่จะนำมาซึ่งการร่วมคิดหาแนวทางที่จะแก้ปัญหาต่อไป

2. ความต้องการในการสร้างเครือข่ายการเปิดโอกาสให้ชาวบ้านได้แสดงความคิดเห็นถึงสิ่งที่ชาวบ้านต้องการจะเป็นการส่งเสริมให้ทั้งชาวบ้านและเครือข่ายต่างๆ เข้ามามีส่วนร่วมกัน

มากขึ้น เช่น ความต้องการของแม่บ้านที่ว่างจากการทำนาต้องการประกอบอาชีพเสริมเพื่อช่วยเหลือครอบครัวก็จะทำให้เป็นความต้องการที่ร่วมกันในการวางแผนประสานงานกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้องให้เข้ามาร่วมสนับสนุนการจัดตั้งเครือข่ายในชุมชนขึ้น เช่น การจัดตั้งกลุ่มดูแลเด็กก่อนวัยเรียนหรือดูแลผู้สูงอายุ เป็นต้น

3. ความต้องการอีกด้านหนึ่งของชุมชน ที่ได้รับความสนใจคือต้องการได้รับการศึกษาซึ่งมิใช่การศึกษาอย่างเป็นทางการหากแต่เป็นการศึกษาที่มาจากการเรียนรู้และปฏิบัติประกอบกับสามารถนำความรู้นั้นมาใช้ในการประกอบอาชีพเช่นการแปรรูปอาหารหรือความรู้ในการดูแลรักษาสุขภาพของตนเองให้พ้นจากเอดส์ หรือพิษภัยจากยาเสพติด เป็นต้น

การวิเคราะห์ชุมชนแบบมีส่วนร่วม Participation Rural Appraisal (PRA)

หลักการสำคัญที่สุดของการศึกษาชุมชน หรือศึกษากลุ่มเป้าหมายโดยวิธีนี้ก็คือการให้ชุมชนมีส่วนร่วมอย่างเต็มที่ในกระบวนการศึกษาผู้จัดต้องพยายามที่จะสอดแทรก หรือชักชวนให้น้อยที่สุด ควรปล่อยให้ชาวบ้านที่ร่วมกิจกรรมได้แสดงความคิดเห็นสูงสุด

การศึกษาชุมชนด้วยวิธีนี้โดยทั่วไปแล้วจะใช้กลุ่มเป้าหมายประมาณ 6-10 คน ถ้ากลุ่มเป้าหมายมีจำนวนมากเกินไปจะทำให้สับสนและควบคุมประเด็นได้ยาก แต่ถ้ากลุ่มเป้าหมายมีจำนวนน้อยเกินไป ก็ขาดการยืนยันและการตรวจสอบข้อมูลซึ่งกันและกัน จุดเด่นของวิธีการนี้คือชาวบ้านที่มาร่วมกิจกรรมไม่จำเป็นต้องเป็นผู้รู้หนังสือ (ภาษาเขียน) และแม้แต่ผู้ไม่สามารถสื่อสารภาษาพูดกับผู้จัดได้ ก็ยังสามารถใช้วิธีการนี้ได้ โดยมีผู้ที่คอยอธิบายประเด็นให้ชาวบ้านเข้าใจ (ธีรพงษ์ แก้วหาญ, 2534)

ขั้นตอนทั่วไปในการทำ PRA การทำกิจกรรมประกอบด้วยขั้นตอนต่อไปนี้

1. การกำหนดประเด็นที่ต้องการศึกษาผู้ทำการศึกษาจะต้องกำหนดประเด็นปัญหาที่ต้องทำการศึกษาไว้ก่อนทำกิจกรรม เพื่อเป็นแนวทางในการตั้งคำถามขณะดำเนินกิจกรรมกับกลุ่มเป้าหมาย

2. ขั้นลงมือปฏิบัติกิจกรรม ในขั้นตอนนี้ต้องมีการคัดเลือกและการสร้างความคุ้นเคยกับกลุ่มเป้าหมายก่อน โดยวิธีการแนะนำตัวหรือวิธีการอื่นๆ ตามความเหมาะสม แล้วจึงเชิญชวนให้เข้าร่วมกิจกรรม

3. เริ่มสนทนาและสำรวจข้อมูลพื้นฐาน จัดทำแผนที่ซึ่งแสดงถึงลักษณะการตั้งบ้านเรือน ชักชวนให้ทำแผนที่หมู่บ้านอย่างง่ายๆ ลงในกระดาษที่เตรียมไว้ต่อจากนั้นผู้เก็บข้อมูลจะเริ่มเก็บข้อมูลตามที่กำหนดไว้ให้กลุ่มเป้าหมายใช้แผนที่และอุปกรณ์ที่เตรียมไว้เป็นสื่อในการให้ข้อมูล

4. การจดบันทึกข้อมูลข้อมูลที่ได้จากการทำกิจกรรมควรได้รับการจดบันทึกไว้ทันที มิฉะนั้นอาจจะเกิดการสูญหายเพราะในกระบวนการทำกิจกรรมจะมีการเคลื่อนไหวของข้อมูลอยู่ตลอดเวลา

5. การตรวจสอบข้อมูลสามารถทำได้ทันทีในขณะที่กิจกรรมกำลังดำเนินอยู่เพราะในกระบวนการของวิธีการนี้ผู้ให้ข้อมูลจะแสดงความคิดเห็นที่เพื่อนในกลุ่มให้อยู่ตลอดเวลาจึงถือว่าเป็นการตรวจสอบข้อมูลเป็นการตรวจสอบโดยกลุ่มผู้ให้ข้อมูลเอง

6. ประโยชน์ที่จะศึกษาจะเริ่มจากประเด็นที่เป็นรูปธรรม เช่น แผนที่ ที่ตั้งแต่ละคราวเรือน จำนวนสมาชิก ฯลฯ แล้วค่อยๆ เปลี่ยนเป็นประเด็นที่เป็นนามธรรมขึ้นเรื่อยๆ เช่น ระบบเครือญาติ ความสัมพันธ์ในชุมชน เป็นต้น

7. พยายามส่งเสริมและจัดเวทีให้ชาวบ้านที่มาร่วมกิจกรรมได้อธิบายถกเถียง หรือ แก้ไข ข้อมูลอยู่เรื่อยๆ เพื่อเป็นการตรวจสอบข้อมูลอีกวิธีหนึ่ง

8. วิธีการนี้จะได้ผลดีขึ้นถ้ากิจกรรมดังกล่าวสามารถนำไปสู่การอภิปรายเพื่อหาแนวทางในการแก้ปัญหาและลงมือทำจริงๆ

9. พยายามหลีกเลี่ยงการใช้เทคนิคที่ยุ่งยาก ต่อการสร้างความเข้าใจพยายามหาวิธีการที่ใช้ในการสื่อความหมายให้เข้าใจได้ง่ายและเป็นวิธีการที่เหมาะสมในแต่ละชุมชนหรือแต่ละกลุ่ม ประชาชนที่เข้าร่วม

ขั้นตอนในกระบวนการของ PRA จากประสบการณ์ในการนำไปใช้ในพื้นที่โครงการ ประชาคมสุขภาพตำบล

การจัดกลุ่มสนทนา (Focus group research) เป็นวิธีการศึกษาวิจัยแบบหนึ่งของการวิจัยเชิงคุณภาพ ผู้ที่ศึกษาจะทราบถึงทัศนคติและพฤติกรรมของลูกค้ำที่เชื่อถือได้การจัดกลุ่มสนทนา เป็นวิธีการศึกษาที่เชิญผู้ร่วมสนทนาประมาณ 6-12 คน มาสนทนาในประเด็นต่างๆ ที่ผู้วิจัยสนใจจะศึกษา โดยมีผู้ดำเนินการสนทนา (Moderator) เป็นผู้จุดประเด็นการสนทนาเพื่อเป็นการชักจูงให้ผู้ร่วมสนทนาได้แสดงความคิดเห็นต่อประเด็นการสนทนาได้อย่างกว้างขวาง ลึกซึ้งอย่างเปิดเผยและสบายใจ ในการสนทนาดังกล่าว เป็นสิ่งกระตุ้นให้ผู้ร่วมสนทนาได้แสดงความคิดเห็นและทัศนะของตนเองออกมา ความคิดเห็นของผู้ร่วมสนทนาอาจจะไปกระตุ้นให้ผู้ร่วมสนทนาคนอื่นๆ ได้แสดงความคิดเห็นหรือเกิดมีข้อซักถาม หรือมีการวิพากษ์วิจารณ์ในประเด็นต่างๆ ซึ่งจะทำให้การสนทนานั้นมีการสนทนาในระดับลึกในแต่ละประเด็น การจัดกลุ่มสนทนาจะทำให้ผู้วิจัยได้ข้อมูลในสิ่งที่ผู้วิจัยไม่สามารถได้มาด้วยการใช้แบบสัมภาษณ์เป็นรายบุคคลหรือแบบสอบถาม

ทฤษฎีฐานราก

ทฤษฎีฐานรากคือ ทฤษฎีที่ได้จากการศึกษาปรากฏการณ์ทางสังคม โดยทฤษฎีจะถูกสร้าง (Construct) และได้รับการตรวจสอบ (Verify) โดยการเก็บข้อมูลและการวิเคราะห์ข้อมูล ที่เกี่ยวข้องกับปรากฏการณ์ทางสังคมอย่างเป็นระบบ การสร้างทฤษฎีฐานรากอาศัยกระบวนการเก็บข้อมูลด้วยวิธีการวิจัยทางด้านสังคมศาสตร์ เช่น การสัมภาษณ์ระดับลึก การสังเกตแบบมีส่วนร่วม การจัดกลุ่มสนทนา โดยข้อมูลที่น่ามาวิเคราะห์ จะต้องเป็นข้อมูลที่ให้รายละเอียดเกี่ยวกับปรากฏการณ์ทางสังคมในเรื่องที่ศึกษาอย่างรอบด้าน การบันทึกข้อมูลในลักษณะนี้มักอาศัยการบรรยายเหตุการณ์ ประสบการณ์ของคน เรื่องเล่าสภาพสังคมอย่างละเอียด การบรรยายอย่างละเอียดนี้เป็นความพยายามที่จะเข้าใจถึงความหมาย ประสบการณ์ เหตุการณ์ต่างๆ เพื่อจะช่วยให้ผู้วิจัยตีความปรากฏการณ์นั้นๆ ได้ตรงความหมายของสิ่งที่เกิดขึ้น อันจะนำไปสู่ความเข้าใจปรากฏการณ์นั้นๆ

หลักการสำคัญของการสร้างทฤษฎีฐานรากคือ ผู้วิจัยจะต้องมีความไวเชิงทฤษฎี (Theoretical Sensitivity) ต่อการคิดและศึกษาข้อมูลในลักษณะที่จะนำไปสู่การสร้างมโนทัศน์ และทฤษฎี ซึ่งความไวเชิงทฤษฎีนี้จะต้องมีอยู่ในทุกขั้นตอนของการวิจัยไม่ว่าจะเป็นการเลือกตัวอย่างเชิงทฤษฎี (Theoretical Sampling) การสร้างมโนทัศน์เชิงทฤษฎี (Theoretical Coding) และการหาข้อสรุปเชิงทฤษฎี (Theoretical Generating) โดยอาศัยกระบวนการนี้ ทฤษฎีฐานรากจึงเป็นทฤษฎีที่มีลักษณะเฉพาะ คือเป็นทฤษฎีที่ถูกสร้างขึ้นมาจากข้อมูลที่เป็นไปตามปรากฏการณ์จริงมากที่สุด (Glaser, 1978)

การสร้างมโนทัศน์เชิงทฤษฎี เป็นการสร้างความเชื่อมโยงระหว่างข้อมูลกับทฤษฎี อาจกล่าวได้ว่าเป็นขั้นตอนของการวิเคราะห์ข้อมูล ในการสร้างมโนทัศน์ ข้อมูลที่มีอยู่เป็นจำนวนมาก จะถูกนำมาแยกส่วน หรือจัดหมวดหมู่ตามคุณสมบัติ (Properties) โดยการวิเคราะห์ข้อมูลต้องอาศัยการตีความ (Interpretation) ของผู้วิจัย ดังนั้นมโนทัศน์จึงไม่ใช่สิ่งที่ปรากฏเห็นอยู่ในปรากฏการณ์จริง แต่เป็นสิ่งที่ผู้วิจัยต้องสร้าง (Construct) ขึ้นมาจากข้อมูล

ในกระบวนการสร้างทฤษฎีฐานราก ผู้วิจัยจะต้องทำงานใกล้ชิดกับการวิจัยทุกขั้นตอน เพราะในกระบวนการวิจัยจะไม่สามารถกำหนดล่วงหน้าได้ว่าจะเก็บข้อมูลจากใครหรือต้องการจำนวนมากเท่าไร ขั้นตอนของการวิจัยเพื่อสร้างทฤษฎีจึงไม่อาจแยกขั้นตอนของการเก็บข้อมูล การสร้างมโนทัศน์ การเชื่อมโยงมโนทัศน์ และการหาข้อสรุปเชิงทฤษฎีเบื้องต้น ได้อย่างเด็ดขาด ขั้นตอนต่างๆ นี้จะต้องทำไปพร้อมๆ กัน

การเลือกตัวอย่างเชิงทฤษฎี (Theoretical Sampling) เป็นกระบวนการเก็บข้อมูลเพื่อนำไปสู่การสร้างทฤษฎี โดยผู้วิจัยจะต้องเก็บข้อมูล สร้างมโนทัศน์ รวมทั้งวิเคราะห์ข้อมูลเบื้องต้น เพื่อจะตัดสินใจได้ว่า ยังต้องการข้อมูลใดอีก และเก็บได้จากใคร ที่ไหน เพื่อจะนำไปสู่การสร้างทฤษฎี

ที่สมบูรณ์ ดังนั้นกระบวนการเก็บข้อมูลจึงถูกกำหนด และควบคุมโดยข้อเสนอเชิงทฤษฎี (Theoretical Proposition) ที่เกิดขึ้นมาจากการเก็บข้อมูล โดยที่กระบวนการนี้จะต้องทำตั้งแต่เริ่มต้นการเก็บข้อมูล รวมทั้งความเกี่ยวข้องกันระหว่างมโนทัศน์ เป็นหลักในการสร้างทฤษฎี ซึ่งเรียกว่า ข้อเสนอเชิงทฤษฎีชั่วคราว (Temporary Proposition) จากนั้นจึงตัดสินใจว่าข้อเสนอเชิงทฤษฎีที่ได้นี้ไปใช้ทดสอบ (Verify) จากใคร หรือจากปรากฏการณ์ใด โดยทั่วไปผู้วิจัยจะต้องเลือกกรณีศึกษา หรือเหตุการณ์ หรือบุคคลเพื่อเก็บข้อมูลต่อไป ที่เชื่อว่าจะเป็นข้อมูลที่ไม่สนับสนุนข้อเสนอดั้งเดิม หรือกรณีที่จะนำไปสู่การปฏิเสธข้อเสนองานที่ได้สร้างขึ้นชั่วคราว (Negative case) ทั้งนี้เพื่อนำความแตกต่างที่พบมาปรับเปลี่ยนข้อค้นพบเดิม โดยการวิจัยจะดำเนินไปเรื่อยๆ จนผู้วิจัยแน่ใจว่า แม้จะวิเคราะห์ข้อมูลเพิ่มขึ้น ก็ไม่ช่วยในการปรับเปลี่ยนมโนทัศน์ และข้อสรุปเชิงทฤษฎีที่มีอยู่ได้เรียกว่า ทฤษฎีถึงจุดอิ่มตัว (Theoretical Saturation) กระบวนการวิจัยจึงยุติลง ดังนั้น จำนวนกรณีศึกษา หรือจำนวนข้อมูลจึงมีไว้ตัวกำหนดการเก็บข้อมูล ความสมบูรณ์ของมโนทัศน์และทฤษฎีที่ถูกสร้างจากข้อมูลที่เป็นปรากฏการณ์ของสังคมที่ต้องการศึกษา คือหัวใจสำคัญของการเก็บข้อมูล

ในการศึกษาครั้งนี้ ความเข้มแข็งของชุมชนคือปรากฏการณ์ทางสังคม ที่ได้ศึกษาโดยอาศัยทำความเข้าใจจากคนในชุมชน โดยการสังเกตปรากฏการณ์ในชุมชน นำปรากฏการณ์นั้นๆ มาสัมภาษณ์ลึก และนำมาเป็นส่วนหนึ่งในการสัมภาษณ์วิเคราะห์ จากนั้นจึงนำข้อมูลมาสร้างเป็นมโนทัศน์ โดยใช้หลักการที่เรียกว่า Concept-indicator Model ซึ่งถือเป็นขั้นตอนสำคัญของการศึกษาเพื่อสร้างทฤษฎีจากฐานราก (Strauss, 1990, 25) โดยที่มโนทัศน์สร้างขึ้นมาจากการเปรียบเทียบ “ตัวชี้” ที่ได้มาจากข้อมูลเชิงประจักษ์ (Empirical indicators) มโนทัศน์หนึ่งๆ ประกอบด้วย “ตัวชี้” ชุดหนึ่ง ซึ่งอาจมีกี่ตัวก็ได้ ขึ้นอยู่กับเชิงข้อมูลเชิงประจักษ์ โดยการเปรียบเทียบ ความเหมือน ความแตกต่าง และระดับของความสอดคล้องต่อกันของคุณสมบัติของตัวชี้ ทำให้ได้มโนทัศน์ที่สามารถหลอมรวมตัวชี้ต่างๆ เข้าไว้ด้วยกัน มโนทัศน์ที่ได้นี้จะมีความสอดคล้องกับข้อมูลเชิงประจักษ์ แต่ขณะเดียวกันก็มีความเป็นนามธรรมพอที่จะนำไปใช้สร้างทฤษฎีได้ ดังนั้น ทฤษฎีจะประกอบไปด้วยชุดของมโนทัศน์ ที่ถูกสร้างขึ้นมาจากปรากฏการณ์จริง โดยมโนทัศน์ต่างๆ จะถูกนำมาเชื่อมโยงกันในรูปของข้อเสนอ (Proposition) ที่แสดงถึงความเกี่ยวข้องกันในรูปแบบต่างๆ โดยจะมีมโนทัศน์ที่เป็นเงื่อนไข (Causal Condition) และมโนทัศน์ที่เป็นกระบวนการ โดยจะต้องมีคำอธิบายที่ชัดเจนว่า มโนทัศน์ดังกล่าวมีความเกี่ยวข้องกันอย่างไรด้วย ดังนั้น ทฤษฎีฐานรากจึงมีระดับของความเป็นนามธรรมสูงกว่าปรากฏการณ์จริงในสังคม

ถึงแม้ว่าการสร้างทฤษฎีฐานรากจะเน้นการศึกษาจากปรากฏการณ์จริง แต่วิถีวิทยาของการสร้างทฤษฎีฐานรากมิได้ละเลยการนำองค์ความรู้ที่ได้มีการสะสมกันมา ไม่ว่าจะเป็นแนวคิด ทฤษฎี หรือผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้องมาเป็นพื้นฐานในการสร้างองค์ความรู้ใหม่ขึ้นมา ทั้งนี้เพราะ

ปรากฏการณ์สังคมเป็นเรื่องซับซ้อน การจะอธิบายความเข้มแข็งของชุมชนจึงไม่สามารถใช้ตรรกะง่ายๆ ในการอธิบายได้ แต่ต้องอาศัยความรู้ที่ลึกซึ้งเกี่ยวกับมโนทัศน์ต่างๆ ที่เกี่ยวข้องอย่างกว้างขวาง ความรู้นี้จะช่วยให้ผู้วิจัยมีความไว (Sensitive) ต่อการสร้างมโนทัศน์ขึ้นมาจากข้อมูล การศึกษาองค์ความรู้ที่เกี่ยวกับความเข้มแข็งของชุมชนจึงเป็นขั้นตอนที่สำคัญของการสร้างทฤษฎีฐานราก

นิรนาท แสนสา ได้ศึกษาเรื่อง กระบวนการเข้าสู่การใช้ยาบ้าของนักเรียนวัยรุ่น (นิรนาท แสนสา, 2543) และได้เสนอเทคนิคการเก็บข้อมูลเพื่อสร้างทฤษฎีฐานราก ด้วยการสร้างสัมพันธ์ของนักวิจัยกับกลุ่มเป้าหมาย โดยผู้วิจัยได้ระมัดระวังและเตรียมตัวในการเก็บข้อมูลเป็นอย่างดี มีการสร้างบรรยากาศการพูดคุยซักถาม โดยการสร้างความสนิทสนมกับนักเรียนเป้าหมาย การเข้าไปร่วมกับอาจารย์แนะแนวเพื่อเป็นสะพานนำไปสู่ตัวนักเรียน ทำให้นักเรียนไว้วางใจและสนิทสนมด้วย เป็นไปตามแนว Snow Ball Sampling Technique ที่พยายามสนิทกับนักเรียนคนหนึ่งก่อน แล้วค่อยๆ เพิ่มจำนวนมากขึ้น จนได้ข้อมูลครบและอึดตัว การเตรียมการลงสนาม การลงพื้นที่ภาคสนามทั้งก่อนการสัมภาษณ์ ขณะสัมภาษณ์ ควรมีการสังเกตบริบท และสังเกตปรากฏการณ์ต่างๆ อย่างเป็นระบบด้วย เพื่อนำมาใช้ประโยชน์ในการวิเคราะห์ข้อมูลต่อไป

การวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้นำเอาแนว Snow Ball Sampling Technique มาใช้เก็บข้อมูลจากปรากฏการณ์จริงในสวนป่าล้ม หลังจากได้สัมภาษณ์พูดคุยกับเกษตรกรเสร็จ ก็จะขอให้ช่วยแนะนำว่าควรจะไปสัมภาษณ์ หรือไปดูสวนป่าล้มของใครต่อไป

การเข้าสู่สนาม ผู้วิจัยจะเข้าไปสำรวจพื้นที่จริงหลายๆ ครั้ง และทดลองนำแบบการสัมภาษณ์ไปลองใช้กับนักเรียน และวิทยาลัยอาชีวศึกษา ในพื้นที่ใกล้เคียงที่มีบริบทคล้ายๆ กับกลุ่มเป้าหมาย เพื่อยืนยันและค้นหาข้อบกพร่องต่างๆ เบื้องต้นก่อน และเป็นการซ้อมกระบวนการ เทคนิควิธีในการเก็บข้อมูลภาคสนามไปด้วย

วิธีเก็บรวบรวมข้อมูล ผู้วิจัยใช้การสังเกต และสัมภาษณ์รับลึก (In-depth interview) กับนักเรียนวัยรุ่นผู้ใช้ยาบ้าแบบรายบุคคล และจัดกลุ่มสัมภาษณ์ในลักษณะกลุ่มมองตน (Self-analysis) กับกลุ่มผู้ให้ข้อมูลหลักที่เป็นนักเรียนวัยรุ่นผู้ใช้ยาบ้า และบุคคลที่เกี่ยวข้องกับการใช้ยาบ้า ซึ่งวิธีการเก็บข้อมูลทั้งสองวิธี

การสัมภาษณ์ระดับลึกมีแนวคำถาม (Guide line) ที่กำหนดขึ้นอย่างครอบคลุมรอบด้าน ต่อประเด็นปัญหาวิจัยส่วนการสัมภาษณ์ในลักษณะกลุ่มมองตน ผู้วิจัยใช้การเก็บข้อมูลด้วยวิธีนี้กับนักเรียนวัยรุ่นที่คุ้นเคยสนิทกับเพื่อนที่ใช้ยาบ้าด้วยกัน และอยู่รวมกันเป็นกลุ่ม กระบวนการสัมภาษณ์นี้ผู้วิจัยได้สร้างความไว้วางใจให้เกิดขึ้นในกลุ่ม การสัมภาษณ์ในลักษณะกลุ่มมองตนนี้จำนวน 4 รายการ และกลุ่มที่สาม จำนวน 2 รายการ รวมเป็นรายการศึกษาที่สัมภาษณ์ในลักษณะกลุ่มมองตนทั้งสิ้น 9 กรณี จรรยาบรรณในการเก็บรวบรวมข้อมูลวิจัยได้ให้ความเคารพในสิทธิ

ความเป็นมนุษย์ของนักเรียนวัยรุ่นให้ข้อมูลจะให้เกิดริ้วรอย สร้างความไว้วางใจ แนะนำตนเอง อธิบายถึงวัตถุประสงค์ และขอความร่วมมือให้การดำเนินการสัมภาษณ์นั้นเป็นไปด้วยความเต็มใจของผู้ให้ข้อมูลในการสัมภาษณ์ ผู้วิจัยได้ขออนุญาตใช้เครื่องบันทึกเสียง โดยอธิบายให้ผู้ให้ข้อมูลทราบล่วงหน้า ข้อมูลที่ได้มาทั้งหมดจะถือเป็นความลับ ฉบับที่ทักใจความสำคัญ บันทึกรายละเอียดทันทีหลักเสร็จสิ้นการสัมภาษณ์แล้วการได้ข้อมูลที่ลุ่มลึก ผู้วิจัยได้จัดเก็บข้อมูลที่ได้มานั้นเป็นอย่างดี จัดเก็บอย่างเป็นความลับที่สุด ข้อมูลจากการบันทึกเทป หรือจากการจดบันทึกประเด็นสำคัญๆ แล้ว และจัดทำบันทึกข้อมูลให้สมบูรณ์ทันทีทั้งนี้เพื่อจัดทำเป็นข้อมูลที่เป็นระบบเพื่อใช้ในการวิเคราะห์ต่อไป

การวิเคราะห์ข้อมูล เป็นขั้นตอนที่ผู้วิจัยทำการตีความ และให้ความหมายแก่ข้อมูล (Making Interpretation) ที่ได้จากการถอดถอดคำสัมภาษณ์จากแถบบันทึกเสียง หรือจากข้อมูลที่จดบันทึก และรวมทั้งจากการสังเกตผู้ให้ข้อมูลหลัก กระทำโดยใช้กระบวนการกำหนดมโนทัศน์ (Coding Process) โดยการเริ่มให้มโนทัศน์ (Open Coding) กระบวนการแยกแยะข้อมูล ศึกษาเปรียบเทียบให้ความหมาย (Conceptualizing) และจัดหมวดหมู่ (Categorizing) ให้กับข้อมูล ในการกำหนดมโนทัศน์ให้แก่ข้อมูลนี้ ผู้วิจัยได้กำหนดมโนทัศน์ (Concepts) ขึ้นมาจากคุณสมบัติ (Property) ของข้อมูลแต่ละหมวดหมู่ ซึ่งคุณสมบัติดังกล่าวนี้จะมีคุณสมบัติแปรไปในมิติระดับต่างๆ ได้ (Dimensional) และเมื่อผู้วิจัยสามารถแยกแยะข้อมูล ผู้วิจัยได้ทำการกำหนดมโนทัศน์หลัก (Axial Coding) ซึ่งเป็นการนำข้อมูลกลับมารวมกันอีกครั้ง โดยการสร้างความเชื่อมโยงระหว่าง Categories เพื่อนำไปสู่การสร้างข้อเสนอ (Proposition) เชิงทฤษฎีต่อไป

การสร้างความสัมพันธ์ เมื่อได้แนะนำตัวแล้วขั้นต่อไปของการทำงานคือการสร้างความสัมพันธ์ (Rapport) การสร้างความสัมพันธ์ที่ดีไม่ได้หมายถึงการรู้จักชื่อ รู้จักหน้า รู้จักว่าผู้วิจัยมาทำอะไรเท่านั้น แต่หมายถึงการผูกมิตรไมตรีจนกระทั่งชาวบ้านมีความไว้นอกเหนือเชื่อใจผู้วิจัย ถ้าสร้างความสัมพันธ์ได้ดียิ่ง ชาวบ้านควรนับนักวิจัยเป็นพวกด้วยตนคนหนึ่ง นั่นคือ มีสถานภาพเป็น “คนใน” ไม่ใช่ “คนนอก” การไปพักอาศัยอยู่ในชุมชนกับชาวบ้านเป็นวิธีสร้างความสัมพันธ์ขั้นต้นที่ดี เพราะจะทำให้เกิดความคุ้นเคยยอมรับ ได้ง่ายขึ้นและเร็วขึ้นจากชาวบ้าน ทั้งยังช่วยให้ผู้วิจัยมีโอกาสเรียนรู้แบบแผนการดำรงชีวิตของชาวบ้านและปฏิบัติตามอย่างที่เรียกกันว่า Go Native นั่นคือให้กลายเป็นชาวบ้านไปเลย

การสร้างความสัมพันธ์เป็นเรื่องของมิตรจิตมิตรใจ การช่วยเหลือกันจึงมีส่วนช่วยอยู่มาก นักวิจัยจะต้องพยายามแสวงหาโอกาสที่จะช่วยเหลือชาวบ้าน แต่ควรเป็นการช่วยเหลือในลักษณะของคนเสมอกันหรือคนที่มาฝากเนื้อฝากตัว ไม่ใช่คนที่เหนือกว่า เพราะจะทำให้เกิดความสัมพันธ์เชิงพึ่งพาขึ้นมาแทนที่ ซึ่งไม่ใช่วัตถุประสงค์ของการสร้างความสัมพันธ์ ดังที่เคยได้ยกตัวอย่างของ

Whyte เกี่ยวกับเรื่องการให้ยืมเงินในหัวข้อการแนะนำตัวไว้แล้ว นักวิจัยจึงต้องไม่ทำตัวเป็นเจ้าบุญทุ่ม ไม่เอาเงินซื้อชาวบ้านในรูปแบบต่างๆ เช่น เลี้ยงข้าวหรือเลี้ยงเหล้าบ่อยๆ ให้ยืมเงินหรือแจกเงิน มีของฝาก ราคาแพงเสมอ ฯลฯ เพราะจะทำให้ให้นักวิจัยกลายเป็นผู้อุปถัมภ์หรือที่มีชาวบ้านอยู่ใต้อุปถัมภ์เป็น ลูกน้อง ความสัมพันธ์เช่นนี้เปราะบางเพราะไม่อาจแน่ใจในความจริงใจของชาวบ้านในการยอมรับ ผู้วิจัย เนื่องจากมีผลประโยชน์เข้ามาเกี่ยวข้องมาก นักวิจัยเชิงคุณภาพควรตระหนักถึงความสัมพันธ์ของการสร้างไมตรี โดยไม่ใช้เงินหรือวัตถุเป็นเครื่องจูงใจชาวบ้าน นอกจากจะมองด้วยเหตุผลเกี่ยวกับ ภาพของข้อมูลแล้ว ในอีกแง่หนึ่งการไม่ทำเช่นนั้นยังเป็นเหตุผลทางจรรยาบรรณของนักวิจัยด้วย อนึ่ง การทำความช่วยเหลือในด้านปัญญาความคิด โดยไม่เปิดโอกาสให้ชาวบ้านมีส่วนคิดก็เป็น ความสัมพันธ์เชิงพึ่งพาอีกแบบหนึ่งเช่นกัน นักวิจัยจึงควรระมัดระวัง

การช่วยเหลือในลักษณะของคนเสมอกันจะทำให้ชาวบ้านรักษาเกียรติหรือเคารพของตัวเองไว้ได้ จะช่วยเรื่องความคิดก็ควรจะเป็นการปรึกษาหารือหรือช่วยกันคิด ถ้าเป็นการกระทำ ก็ควรเป็นการใช้แรงช่วยกันทำ ในแง่ช่วยกันทำนั้น จะพบว่านักวิจัยตกอยู่ในสภาพด้อยกว่าชาวบ้าน ในหลายๆ แง่ เช่น รู้เทคนิควิธีการทำหรือผลิต หรือขาดปัจจัยการผลิตที่ชาวบ้านมี ตัวอย่าง เช่น อยากจะไปช่วยบ้านเขาแรงเกี่ยวข้าว แต่เกี่ยวไม่เป็น อยากจะช่วยทำบุญเลี้ยงเพลพระที่วัด แต่ไม่มี ปัญญาทำกับข้าวมาเหมือนชาวบ้าน เจื่อนใจเหล่านี้ควรถูกผลักดันให้เกิดผลด้านบวกต่อการสร้างความสัมพันธ์ นั่นคือทำให้ชาวบ้านคิดว่าผู้วิจัยเป็นผู้ด้อยกว่า ควรแก่การเอื้ออาทร ช่วยแนะนำสั่งสอน นำไปสู่ความสัมพันธ์อันดีนักพัฒนาอาจต่างจากผู้วิจัยบ้างในขั้นตอนนี้ เพราะนักพัฒนามักรู้เทคนิค วิธีหรือภูมิปัญญาของท้องถิ่นบ้างแล้วระดับหนึ่ง จึงไม่ต้องใช้เวลาเรียนรู้มากเท่า

เมื่อได้สร้างความคุ้นเคยกับชาวบ้านจนชาวบ้านยอมรับแล้ว ผู้วิจัยยังต้องรักษาความสัมพันธ์ นั้นตลอดไป นักวิจัยจะทำตัวเป็นคนนอกไม่ยุ่งเกี่ยวหรือรับรู้ชีวิตในชุมชนไม่ได้ เพราะชาวบ้านจะ คาดหวังให้เข้าไปมีส่วนร่วมในกิจกรรมต่างๆ ถ้าปฏิเสธจะทำให้เสียไมตรีและศรัทธา นักวิจัย ต้องแสดงเยื่อใยไมตรีต่อชาวบ้าน เช่น ออกปากภารกิจที่ชาวบ้านขอร้อง รับฟังความทุกข์ร้อนของเขา ให้ความเห็นในเรื่องที่ชาวบ้านต้องการ สิ่งเหล่านี้ช่วยให้การวิจัยดำเนินไปด้วยดี แต่นักวิจัยต้องระวัง ในสองแง่คือ ระวังมิให้ตนมีบทบาทเกินกว่าที่ควรเป็น และระวังมิให้เกิดความลำเอียงในการรวบรวม และตีความหมายของข้อมูล

การให้ของขวัญหรือของฝากแก่ชาวบ้านในบางโอกาสเป็นสิ่งที่ดี แต่พึงระมัดระวังเช่นกัน สิ่งของเหล่านี้เป็นเครื่องแสดงน้ำใจไมตรี แต่นักวิจัยไม่ควรสร้างความรู้สึกลงใจในหมู่บ้านว่าต้องมีของ กำเนิดติดมือทุกครั้งไป หรือของกำนัลต้องเป็นสิ่งที่มีราคา นอกจากนั้นในสังคมเล็กๆ เช่น หมู่บ้าน ในชนบทข่าวสารต่างๆ จะแพร่กระจายเร็วมาก ถ้านักวิจัยจะมีของฝากก็ต้องมีให้ทั่วถึงและเท่าเทียมกัน

มีฉะนั้นจะเกิดการเปรียบเทียบ ในการส่งข่าวสารเช่นจดหมาย ไปยังหมู่บ้าน จดหมายจะถูกเวียนอ่าน โดยทั่วถึง จึงไม่ควรมีข้อความที่อาจกระทบกระเทือนใคร

ในวันแรกๆ ของการเตรียมตัวภาคสนาม เทคนิคที่จะช่วยให้นักวิจัยสร้างความสัมพันธ์ ได้ดี มีดังนี้

1. วางท่าที่สงบเสงี่ยม ไม่ทำตัวให้เด่นจนผิดสังเกต เพื่อไม่ให้ชาวบ้านรู้สึกที่เราเป็นคนแปลกปลอม
2. หลีกเลี่ยงการถามคำถามที่จะทำให้ชาวบ้านหรือผู้ตอบรู้สึกอึดอัดและจำเป็นต้องปกป้องตนเอง เช่น เรื่องหนี้สิน เรื่องนำอายุของครอบครัวและชุมชน
3. อย่าทำตัวทัดเทียมผู้นำของชุมชน
4. พยายามเข้าไปมีส่วนเกี่ยวข้องในเหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชน แต่เกี่ยวข้องอย่างสงบและพร้อมที่จะช่วยเหลือ จะทำให้ได้รับการยอมรับจากชาวบ้านเร็วยิ่งขึ้น
5. หาใครคนหนึ่งเป็นผู้เริ่มแนะนำให้เรารู้จักกับชาวบ้าน
6. เมื่อมีความรู้สึกอึดอัด ให้เข้าใจว่าเป็นเรื่องปกติธรรมดา เพราะเรากำลังเข้ามาอยู่ในสิ่งแวดล้อมใหม่ ชาวบ้านเองก็อึดอัดเช่นเดียวกันกับเรา ความอึดอัดไม่ได้หมายถึงความล้มเหลวในการสร้างความสัมพันธ์
7. ให้ถือว่าสิ่งต่างๆ ที่เกิดขึ้นในสนาม โดยเฉพาะการกระทำของเราไม่ใช่เรื่องส่วนตัว แต่เป็นเรื่องของงาน
8. อย่าคิดว่าจะทำอะไรได้มากในวันแรกๆ การสร้างความสัมพันธ์ใช้เวลาเป็นเดือนๆ
9. เป็นมิตรกับทุกคน

การเริ่มทำงาน ในขั้นของการเริ่มทำงานนี้ งานที่สำคัญคือการทำแผนที่ (Mapping) ขั้นตอนในการทำแผนที่ มีดังนี้คือ ขั้นแรกนักวิจัยควรหาคนนำทาง เพื่อสำรวจชุมชน คนที่จะนำทางนี้ไม่ควรมีสถานะทางสังคมที่สูงเกินไปหรือต่ำเกินไปในชุมชน แต่ควรเป็นผู้ที่รู้จักคนมากและเรื่องต่างๆ ในสังคมของคนดี ซึ่งอาจมีได้มากกว่าหนึ่งคน แต่อย่าให้มีมากจนทำให้สับสน ถ้าคนนำทางมีสถานะสูงหรือต่ำมาก ข้อมูลที่ได้อาจไม่ปกติ เมื่อเริ่มสำรวจชุมชนนักวิจัยควรมีการนัดหมาย นั่นคือก่อนที่เราจะไปแต่ละบ้าน เราควรนัดหมายไว้ล่วงหน้า ไม่ควรจู่โจมเข้าไปหา หลังจากนั้นจึงควรถึงขั้นการทำแผนที่จริงๆ

การทำแผนที่ชนิดแรกที่จะต้องทำคือ แผนที่ทางกายภาพ (Physical map) เป็นข้อมูลทางกายภาพ ต้องบอกลักษณะทางกายภาพของสนาม เช่น ตั้งอยู่ที่ไหน เข้าทางไหน มีทางเข้าที่ทางทำโดยการเดินสำรวจและกลับมาทำแผนที่อย่างคร่าวๆ ในชุมชน เช่น ตลาด ร้านค้า วัด บ้าน โรงเรียน และเห็นขอบข่ายของงานวิจัยในเชิงกายภาพได้โดยเร็วเป็นการประหยัดเวลาและแรงงาน นอกจากนั้น

จำนวนสิ่งก่อสร้างต่างๆ นี้จะบอกได้พอสมควรว่าชุมชนที่ศึกษาอยู่นั้นให้ความสำคัญกับเรื่องใดเป็นพิเศษ แผนที่กายภาพมีทั้งแผนที่ของชุมชน และแผนที่ของสถานที่ที่ผู้วิจัยศึกษาโดยเฉพาะ

แผนที่ที่จะต้องทำต่อไปคือ แผนที่ทางประชากร (Demographic Map) เป็นการทำแผนที่ในเชิงประชากร สํารวจครัวเรือน บอกได้ว่าในชุมชนมีกี่ครัวเรือน บ้านเลขที่อะไรบ้าง แต่ละบ้านชื่ออะไร มีลูกกี่คน อายุเท่าใด ฯลฯ

ขั้นที่สามเป็นการทำ แผนที่สังคม (Social Map) เป็นการเก็บข้อมูลเกี่ยวกับสถานะทางสังคมของบุคคลในชุมชน ได้แก่ ความเป็นเครือญาติ ความสนิทสนม ยศตำแหน่ง การมีกิจกรรมร่วมกัน เช่น ใครเป็นแม่ยายกำนัน เจ้าอาวาสสนิทกับใคร ใครเป็นประธานกลุ่มลูกเสือชาวบ้าน ใครเป็นเจ้าของมือหอยใต้ดินหรือเต้าเช่า วิธีที่ดีวิธีหนึ่งคือ การแวะเยี่ยมเยียนและเข้าไปนั่งคุยในบ้าน อาจเป็นการเข้าไปนั่งคุย สอบถาม การเข้าไปนั่งคุยควรเข้าไปในลักษณะกันเอง คุยไปเรื่อยๆ ในครั้งแรกๆ ที่พบกันควรถามเกี่ยวกับการใช้ชีวิตประจำวันและความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในครอบครัว จากการพูดคุยอย่างไม่เป็นทางการและการสังเกตพฤติกรรม จะทำให้ผู้วิจัยสามารถวิเคราะห์โครงสร้างสังคมออกมาได้ ผู้วิจัยจำเป็นต้องเรียนรู้เกี่ยวกับความสัมพันธ์ที่ดีและความขัดแย้ง การแบ่งแยกกลุ่มโดยเร็วที่สุดเพื่อนักวิจัยจะสามารถทำได้ถูกต้อง และในการแวะเยี่ยมเยียนตามบ้านครพยายามพูดคุยให้ทั่วถึง เพราะถ้าไม่ทั่วถึงจะเป็นการสนิทสนมกับฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งทำให้อีกฝ่ายไม่ไว้วางใจ และการเก็บข้อมูลอย่างไม่เป็นทางการก็จะทำได้ยากมาก แผนที่ทางสังคมเป็นแผนที่ที่มีประโยชน์มาก และทำได้ช้ากว่าแผนที่อื่นๆ และควรเก็บรักษาข้อมูลด้วยความระมัดระวัง เพราะเป็นเรื่องละเอียดอ่อนมาก

หลังจากผู้วิจัยผ่านขั้นตอนของการเข้าสนามแล้ว ก็เริ่มทำงานขั้นต่อไปได้คือ การเก็บข้อมูล หัวข้อต่างๆ ไป จึงเป็นเรื่องของการเก็บข้อมูลแบบต่างๆ และการตรวจสอบข้อมูล

การสังเกตและจดบันทึก

การสังเกตคือการเฝ้าดูสิ่งที่เกิดขึ้นอย่างเอาใจใส่และกำหนดไว้อย่างมีระเบียบวิธีเพื่อวิเคราะห์หรือหาความสัมพันธ์ของสิ่งที่เกิดขึ้นนั้นกับสิ่งอื่น การสังเกตที่นักวิจัยเชิงคุณภาพได้ใช้ในการศึกษาพฤติกรรมสังคมมีความแตกต่างจากการสังเกตที่นักวิทยาศาสตร์ใช้ในการศึกษาวัตถุทางธรรมชาติ กล่าวคือฝ่ายหลังเน้นการสังเกตที่วัตถุ แต่ฝ่ายแรกเน้นการสังเกตไปที่ตัวบุคคล ที่เป็นเช่นนั้นนักวิจัยเชิงคุณภาพสนใจพฤติกรรมทางสังคมซึ่งหมายถึงการกระทำต่อกันและกันระหว่างบุคคล เป้าของการสังเกตจึงมุ่งไปที่ปฏิสัมพันธ์ของคนมากกว่าตัวเองและ โดยเหตุที่ปฏิสัมพันธ์ของคนที่แสดงออกในพฤติกรรมสังคมมีความหมายเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา การสังเกตพฤติกรรมดังกล่าวจึงต้องกระทำอย่างคิดค้นและเป็นระบบตามการเกิดขึ้นของพฤติกรรมนั้นๆ ไม่ใช่ทำตามกำหนดของผู้สังเกต นี่เป็นเงื่อนไขสำคัญที่นักวิจัยจะต้องเข้าใจก่อนทำการสังเกต การสังเกต

แบ่งได้เป็นสองชนิดคือ การสังเกต โดยตรง (Direct Observation) หรือ การสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม (Non-participant Observation) การสังเกตโดยตรงคือการเฝ้าดูโดยที่ผู้วิจัย ไม่ได้เข้าไปเกี่ยวข้องหรือร่วมกระทำในเหตุการณ์ที่ตนดูอยู่ การสังเกตแบบมีส่วนร่วมคือการเฝ้าดูโดยที่ผู้วิจัยเข้าไปเกี่ยวข้องหรือมีส่วนร่วมกระทำในเหตุการณ์นั้นๆ ด้วย ในการวิจัยเชิงคุณภาพ เราใช้วิธีการสังเกตแบบมีส่วนร่วมมากกว่าการสังเกตโดยตรง จึงจะกล่าวถึงการสังเกตแบบมีส่วนร่วมโดยละเอียด อย่างไรก็ตาม นักวิจัยเชิงคุณภาพควรใช้การสังเกตโดยตรง ในระยะของการเริ่มทำงานสนาม เช่น ในการสำรวจชุมชนหมู่บ้าน จากนั้นจึงค่อยเริ่มใช้วิธีการสังเกตแบบมีส่วนร่วม เพราะการสังเกตโดยตรงใช้เวลาน้อยกว่า และผู้วิจัยไม่ต้องพะวงกับการมีส่วนร่วมในกิจกรรมหรือเหตุการณ์ซึ่งตนเองก็ยังคงกำหนดไม่ได้แน่ชัดว่าควรเริ่มมีส่วนร่วมในกิจกรรมหรือเหตุการณ์ใดดี

กรอบการสังเกต เนื่องจากผู้เขียนได้กล่าวถึงบทบาทของผู้สังเกต ปัญหาในการสังเกต เทคนิคในการสังเกต และข้อได้เปรียบเสียเปรียบในการสังเกตแบบมีส่วนร่วมไว้แล้วในหนังสือวิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ จึงจะไม่นำมากล่าวซ้ำในที่นี้ แต่จะขยายความในประเด็นที่มีความสับสนคือ กรอบของการสังเกตซึ่งเป็นประเด็นสำคัญยิ่ง โดยปกตินักวิจัยอาจใช้กรอบแนวคิดที่เกี่ยวข้องกับประเด็นปัญหาของการวิจัยมาเป็นกรอบในการสังเกต เช่น ในการศึกษาเรื่องกระบวนการประชาธิปไตยในสภาตำบล ผู้วิจัยอาจใช้แนวคิดเรื่องการมีส่วนร่วมของประชาชนของ Uphoff และ Yadav ซึ่งระบุไว้ว่าการมีส่วนร่วมของชาวบ้านอาจพิจารณาได้จากพฤติกรรมนั้นๆ ดังนี้

1. การมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ
2. การมีส่วนร่วมในการวางแผน
3. การมีส่วนร่วมในการดำเนินการ
4. การมีส่วนร่วมในการรับประโยชน์
5. การมีส่วนร่วมในการประเมินผล

เมื่อนักวิจัยเริ่มสังเกตเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับการมีส่วนร่วมของประชาชน เช่น การประชุมสภาตำบลเพื่อพิจารณาโครงการพัฒนาหมู่บ้านด้วยงบประมาณของการสร้างงานในชุมชน นักวิจัยก็ใช้แนวคิดดังกล่าวเป็นกรอบในการสังเกตได้ โดยสังเกตว่าชาวบ้านได้มีพฤติกรรมที่แสดงให้เห็นบทบาทในการตัดสินใจหรือไม่ บรรยากาศขณะประชุมนั้นเป็นอย่างไร ใครมีบทบาทในการแสดงความคิดเห็นบ้าง ผู้นำได้แก่ กำนันดำเนินการประชุมอย่างไร ฯลฯ จะเห็นได้ว่าจากตัวอย่างข้างต้น นักวิจัยนำกรอบแนวคิดทฤษฎีที่มีอยู่มาช่วยในการสังเกต โดยแตกประเด็นในการสังเกตออกไปตามสามัญสำนึกว่ามีพฤติกรรมอะไรบ้างที่เกี่ยวกับการตัดสินใจ

ในบางครั้งนักวิจัยอาจต้องการกรอบการสังเกตที่เป็นกลางๆ สามารถปรับใช้ได้กับปัญหาการวิจัยที่แตกต่างกันไป หรืออาจไม่มีกรอบแนวคิดทฤษฎีเฉพาะเรื่องนี้นักวิจัยจะนำมาใช้ได้

มีบ่อยครั้งที่นักวิจัยเชิงคุณภาพศึกษาในประเด็นที่ยังมิได้มีการพัฒนาแนวคิดทฤษฎีอย่างกว้างขวาง จึงไม่อาจพึ่งกรอบเหล่านั้นได้ในทั้งสองกรณี กรอบของการสังเกตและวิเคราะห์ข้อมูลที่กอฟลันด์ (Lofland, 1971) เสนอไว้เป็นกรอบที่นิยมใช้กว้างขวาง อันที่จริงกรอบของ Lofland เป็นกลางก็เพราะเป็นการตั้งประเด็นสังเกตที่มีลักษณะทั่วไปมาก คือการตั้งคำถามเกี่ยวกับว่าใคร? ทำอะไร? ที่ไหน? อย่างไร? และทำไม? ผู้เขียนตั้งใจจะทำให้กรอบของกอฟลันด์ง่ายต่อการเรียนรู้โดยการแปลงเป็นคำถามง่ายๆ ดังที่ได้กล่าวมานี้ เพื่อให้สะดวกแก่การจดจำและทบทวนขณะที่สังเกต แต่เพื่อให้เข้าใจที่มาของข้อมูลดังกล่าว ก็จะขออธิบายกรอบการสังเกตของกอฟลันด์อีกครั้ง โดยเรียงลำดับใหม่ ตามความเห็นของผู้เขียน และจะนำตัวอย่างการประชุมสภาตำบลข้างต้นมาใช้อีกครั้งกรอบการสังเกตของกอฟลันด์มี 6 ดังนี้

1. ฉากและบุคคล (Setting) การสังเกตฉากหรือสภาพแวดล้อมและตัวบุคคลเป็นการสังเกตที่ง่ายที่สุด เพราะข้อมูลมีลักษณะเชิงประจักษ์อยู่มาก นักวิจัยจึงสามารถเห็นทันทีที่เริ่มสังเกตจากหมายถึงลักษณะทางกายภาพและทาสังคมของเหตุการณ์ที่นักวิจัยกำลังเฝ้าดู ประกอบไปด้วยสถานที่ บุคคลที่อยู่ในสถานที่และลักษณะทางกายภาพอื่นๆ ที่จะเก็บได้จากสถานที่และจากบุคคลเหล่านั้น ในตัวอย่างการประชุมสภาตำบล ฉากได้แก่สถานที่ที่ใช้ประชุมซึ่งอาจเป็นที่ทำการสภาตำบล อาจเป็นบ้านกำนัน หรือ อาจเป็นศาลาในหมู่บ้าน ผู้สังเกตจะต้องดูรายละเอียดของสถานที่ประชุม ทางเข้าออก ที่ตั้งของวัสดุอุปกรณ์ที่ใช้ในการประชุม โดยเฉพาะการจัด โต๊ะและเก้าอี้ ผู้สังเกตต้องดูรายละเอียดของชาวบ้านและบุคคลที่อยู่ในที่ประชุม เช่น ลักษณะการแต่งกาย เสื้อผ้า วิธีการมาถึง การทักทาย การเลือกที่นั่ง การวาดแผนผังประกอบการสังเกตเรื่องฉากจะช่วยผู้วิจัยได้มาก การสังเกตคุณลักษณะของบุคคล เช่น เสื้อผ้า ลักษณะเสื้อผ้า ทรงผม เครื่องแบบ ฯลฯ ช่วยให้ผู้วิจัยกำหนดข้อมูลทางสังคมของเจ้าของพฤติกรรม (Acts) ได้ง่ายขึ้น การสังเกตฉากก็คือ การตอบคำถาม ใคร และ ที่ไหน นั้นเอง

2. พฤติกรรม (Acts) พฤติกรรมคือ การกระทำที่ผู้สังเกตเห็นในเหตุการณ์ที่เฝ้าดูอยู่ในเหตุการณ์ที่มีคนหลายคน พฤติกรรมที่จะต้องสังเกตก็มีมากและหลากหลายตามไปด้วย อย่างไรก็ตาม นักวิจัยเชิงคุณภาพสังเกตพฤติกรรมสังคม ไม่ใช่พฤติกรรมบุคคลที่เกี่ยวกับเชิงกายภาพชีวภาพ เช่น การเรอ การกระพริบตา พฤติกรรมที่สังเกตจึงเป็นการกระทำระหว่างกันต่อกัน เช่น การชี้แจงเรื่องงบประมาณ กศข. โดยกำนันผู้เป็นประธานในที่ประชุม การยกมือถามข้อสงสัยเกี่ยวกับงบประมาณดังกล่าวโดยผู้ใหญ่บ้านหมู่ใดหมู่หนึ่ง หรือการต่อรองในระหว่างผู้ใหญ่บ้าน เช่น หมู่บ้านใดจะยอมเสียสละไม่ใช้เงินงบประมาณ กศข. ผู้วิจัยจะต้องเฝ้าดูพฤติกรรมต่างๆ ที่เกิดขึ้นให้ครบถ้วนที่สุด โดยไม่มีการเลือกว่าพฤติกรรมใดตรงหรือไม่ตรงกับความคาดหวังของผู้วิจัยหรือกับกรอบแนวคิดทฤษฎีที่ได้ศึกษามา เพราะสิ่งที่เกิดขึ้นคือความเป็นจริงทางสังคม บางครั้งผู้วิจัยอาจพบพฤติกรรมที่

ไม่คาดหวัง เช่น ผู้ใหญ่บ้านคนหนึ่งถูกขี้มนมาประกาศตั้งแซร์วงใหม่และชวนผู้เข้าร่วมประชุมร่วมเล่นแซร์วงนั้น พฤติกรรมเช่นนี้ก็ต้องถูกเฝ้าดูเช่นกัน ถ้าพบเหตุการณ์ทำนองนี้ผู้วิจัยก็ต้องเริ่มตั้งสมมุติฐานชั่วคราวว่าที่ประชุมสภาตำบลเป็นสถานที่ดำเนินธุรกิจระดับบุคคลและระดับกลุ่มด้วยการสังเกตตัวพฤติกรรมทำให้ผู้วิจัยสามารถตอบคำถามว่า ทำอะไร ได้

3. แบบแผนพฤติกรรม (Activities) เรามักแปลคำว่า Activities ว่ากิจกรรมซึ่งยากแก่การเข้าใจผู้เขียนจึงแปลเสียใหม่ว่าแบบแผนพฤติกรรมเพราะการสังเกตในส่วนนี้ คือ การที่ผู้วิจัยเริ่มนำเอาพฤติกรรมที่เฝ้าดูในข้อสองมาเรียงลำดับด้วยเหตุผลบางประการเพื่อจะได้ร้อยพฤติกรรมเหล่านั้นให้เป็นเรื่องที่มีความสืบเนื่องเกี่ยวพันกัน โดยปกติผู้วิจัยที่เริ่มสังเกตครั้งแรกหรือผู้วิจัยที่เพิ่งเข้าสนามใหม่มักจะยังไม่มีความรู้เกี่ยวกับแบบแผนพฤติกรรม นั่นคือไม่รู้ว่าพฤติกรรมชุดหนึ่งๆ ประกอบไปด้วยอะไรบ้าง มีกระบวนการและขั้นตอนอย่างไรตามที่สังคมหรือชุมชนนั้นๆ กำหนดไว้ หรือพูดอีกอย่างหนึ่งว่าไม่รู้ธรรมเนียม เช่น ไม่รู้ว่าในการประชุมสภาตำบล ก. กำนันมักจะไม่นำประชุมเองนอกจากมีเรื่องสำคัญๆ เช่น เรื่องงบประมาณ และไม่รู้ว่าเป็นธรรมเนียมว่ากำนันจะเลี้ยงข้าวกลางวันเมื่อเลิกประชุม จึงยังตัดสินใจไม่ได้ว่าพฤติกรรมที่ตนสังเกตได้นั้นหมายความว่าอย่างไร เช่นเมื่อมีผู้ทักกำนันว่า “วันนี้มาเองเลยรี?” หรือเมื่อกำนันถามว่า “เตียวไปกินข้าวที่ไหนกันดี” ก็ไม่รู้จะทำไมจึงถามเช่นนั้น บางครั้งผู้สังเกตอาจไม่ใส่ใจกับคำพูดเล็กๆ น้อยๆ เหล่านี้ด้วยซ้ำ เพราะไม่รู้ว่าจะมีความสำคัญ แต่การรู้แบบแผนหรือธรรมเนียมของพฤติกรรมเป็นสิ่งจำเป็นมาก ช่วยให้ผู้วิจัยกำหนดความสำคัญของพฤติกรรมที่สังเกตอยู่ได้ เช่นถ้ารู้ว่าวันนี้กำนันมาประชุมเองเพราะมีเรื่องการจัดสรรงบประมาณ กศช. ผู้วิจัยก็จะเน้นการสังเกตวาระการประชุมที่ว่าด้วยงบประมาณเป็นพิเศษ หรือถ้ากำนันจะขอย้ายวาระนี้ขึ้นมาเป็นลำดับแรกหรือย้ายลงไปเป็นลำดับสุดท้าย ผู้วิจัยจะทันต่อเหตุการณ์และความคิดของกำนันทำให้การสังเกตเข้มข้นยิ่งขึ้น ไม่ใช่งงเป็นไก่ตาแตก

แบบแผนของพฤติกรรมหรือธรรมเนียมในแต่ละชุมชนมีทั้งที่เป็นแบบแผนร่วมรู้กันโดยทั่วไปและมีทั้งที่มีลักษณะเฉพาะของคน ไม่จำเป็นต้องเหมือนกับบรรทัดฐานทางสังคม ที่รู้ๆ กันโดยทั่วไป ในบางชุมชนเครือข่ายอาจเป็นความสัมพันธ์ที่ชาวบ้านได้อาศัยประโยชน์และยินดีนับญาติ เช่น หิมฮิมเงินกัน ได้ ขอแรงงานกันได้ แต่ในบางชุมชนหรือบางกลุ่มชาวบ้านอาจเห็นว่าเครือข่ายเป็นความสัมพันธ์ที่ต้องระมัดระวัง ไม่จำเป็นก็ไม่อยากนับญาติกับใคร เพราะจะทำให้ถูกรวบรวมหรือถูกออกปากโดยหลักเลี้ยงได้ยาก ผู้วิจัยจึงต้องมีความละเอียดอ่อนในการรับรู้แบบแผนเหล่านี้ และต้องใช้เวลา ส่วนแบบแผนหรือขั้นตอนที่มักเป็นที่รู้จักทั่วไป เช่น ขั้นตอนของการทำนา แบบแผนการทำบุญในโอกาสต่างๆ ฯลฯ เป็นสิ่งที่ผู้วิจัยเรียนรู้ได้ไม่ยากนักการรู้ข้อมูลเกี่ยวกับแบบแผนพฤติกรรมของชุมชนกำหนดหรือรับรู้ร่วมกันหรือไม่ เราอาจเรียกขั้นตอนนี้ว่าเป็นการตอบคำถามว่าอย่างไร ในการสังเกต

4. ความสัมพันธ์ (Relationship) ได้กล่าวแล้วว่าเหตุการณ์ที่สังเกตเป็นพฤติกรรมสังคม จึงต้องมีผู้กระทำพฤติกรรม ในส่วนนี้ผู้วิจัยจะต้องสังเกตว่าการกระทำที่ตนเฝ้าดูนั้นกระทำโดยใคร และกับใคร ผู้กระทำมีความเกี่ยวข้องกับอย่างไรการกระทำนั้นเป็นไปตามบทบาทของสถานภาพใดหรือไม่ เช่นเมื่อมีผู้ตกำนันเมื่อกำนันมาถึงที่ประชุมว่า “วันนี้มาเองเลยรี” นักวิจัยจะต้องหาข้อมูลว่าผู้ตกเป็นใคร เกี่ยวข้องกับกำนันอย่างไร ถ้าผู้ตกเป็นกรรมการสภาตำบลที่อาวุโส เช่น เป็นผู้ทรงคุณวุฒิ คำตกนั้นก็สอดคล้องกับสถานภาพของผู้พูด แต่ถ้าผู้ตกเป็นผู้ใหญ่บ้านหนุ่มๆ ที่เพิ่งได้รับเลือก แล้วยังเป็นเด็กในอาณัติของกำนัน คำตกนั้นก็ค่อนข้างจะแปลความได้ว่าเป็นการตีตนเสมอหรือ ทะเลาะ ข้อมูลเกี่ยวกับความสัมพันธ์ของกลุ่มพฤติกรรมช่วยให้รู้สถานภาพและบทบาทของทั้งสองฝ่าย และช่วยให้เข้าใจพฤติกรรมได้ดีขึ้นและนำไปสู่ความเข้าใจโครงสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมของคนในชุมชน ซึ่งอาจจะเป็นความเกี่ยวข้องทางบวกหรือความขัดแย้งก็ได้ การตอบคำถามเรื่องนี้ช่วยให้ผู้วิจัยรู้ข้อมูลเรื่อง ใครกับใคร

5. การมีส่วนร่วม (Participation) ข้อมูลเกี่ยวกับการมีส่วนร่วม หมายถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในฉากหนึ่งๆ นั้นมีผู้กระทำได้แก่ใครบ้างทั้งหมด เป็นการมองขยายจากคู่ความสัมพันธ์ไปยังภาพในวงกว้างของเหตุการณ์ นอกจากจะพิจารณาว่าผู้กระทำมีใครบ้างในเหตุการณ์ นักวิจัยยังต้องพิจารณาด้วยว่ามีใครบ้างที่ไม่อยู่ในเหตุการณ์ ผู้ที่ไม่อยู่นั้นเป็นผู้ที่ไม่เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์หรือเกี่ยวข้องแต่ไม่มาอยู่ในเหตุการณ์ การขยายกรอบการสังเกตส่วนนี้ออกไปก็เพื่อให้ผู้วิจัยเห็นภาพรวมของปรากฏการณ์ ความเข้าใจเกี่ยวกับ โครงสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมจะชัดเจนขึ้นกว่าเดิม จากตัวอย่างของการประชุมสภาตำบล ถ้าตำบลดังกล่าวมีหมู่บ้านถึง 10 หมู่บ้าน แต่มีผู้ใหญ่บ้านมาประชุมเพียง 4 คน นักวิจัยต้องเริ่มหาข้อมูลเพิ่มเติมเกี่ยวกับผู้ใหญ่บ้านที่ไม่มาประชุมและที่มาประชุม ข้อมูลส่วนนี้จะไม่ได้จากการสังเกตเพียงครั้งเดียว จำเป็นจะต้องตามข้อมูลไปยังผู้ที่เกี่ยวข้อง ยังคงนับได้ว่าเป็นข้อมูลเพื่อตอบคำถาม ใครกับใคร เหมือนเรื่องความสัมพันธ์แต่เป็นคำถามว่าใครบ้าง

6. ความหมาย (Meaning) ผู้เขียนนำข้อมูลเรื่องความหมายมาไว้ที่หลังสุด เพราะเป็นข้อมูลที่ไต่ยากที่สุด และ ไม่อาจได้ทันทีครบถ้วนจากการสังเกต ความหมายหมายถึงการให้ความสำคัญหรือการรับรู้เหตุการณ์หนึ่งๆ ของผู้ที่อยู่ในเหตุการณ์ หรือผู้ที่ เป็นสมาชิกในกลุ่มนั้น ผู้วิจัยจำเป็นต้องแสวงหาว่าการให้ความสำคัญหรือการรับรู้ในทัศนะของ “คนใน” นั้นมีเนื้อหาสาระว่าอย่างไร (Zelditch, 1962) จากตัวอย่างที่ได้ใช้มาตั้งแต่ต้น ผู้วิจัยไม่อาจรู้ได้ล่วงหน้าว่าผู้เข้าประชุมสภาตำบลแต่ละคนให้ความสำคัญต่อการประชุมครั้งนี้อย่างไร การแสดงพฤติกรรมบางอย่าง เช่นคำที่ทักทาย การขอเปลี่ยนวาระ การพาไปเลี้ยงข้าวหลังประชุม โดยถือเป็นการ “ฉลอง” แล้วมีบางคนขอตัวไม่ไปด้วย ช่วยให้ผู้วิจัยเริ่มได้เบาะแสว่าผู้เข้าประชุมคิดว่าการเข้าประชุมครั้งนี้คืออะไร แต่ก็ยังไม่

ชัดเจนนัก จำเป็นจะต้องเข้าไปพูดคุยกับผู้เข้าประชุมแต่ละคนหรือผู้เข้าประชุมคนสำคัญหลังจาก การสังเกต ผู้เข้าประชุมบางคนอาจบอกว่าวันนี้มาประชุมเพื่อจะ “กันท่ากันนั้นเพื่อไม่ให้ผันเงิน เข้าหมู่บ้านของตัวคนเดียว” หรือบางคนอาจบอกว่ามาประชุมเพื่อ “ช่วยยกมือให้กันนั้นเขา” ฯลฯ การค้นหาความหมาย จึงเป็นการหาข้อมูลว่าบุคคลมองตนเองและบุคคลรอบข้าง ในเหตุการณ์หนึ่งๆ อย่างไร และ ทำไม จึงมีพฤติกรรมเช่นที่ได้ทำไป

จากการอธิบายกรอบการสังเกตที่กล่าวมานี้ ผู้วิจัยจะเข้าใจว่า การสังเกตแบบมีส่วนร่วม จำเป็นจะต้องกระทำควบคู่กัน กับการซักถามหรือสัมภาษณ์ และการตอบข้อมูลตามกรอบ ดังกล่าวนั้น เท่ากับเป็นการเริ่มวิเคราะห์ข้อมูลระดับหนึ่งแล้ว กระบวนการของการวิจัยเชิงคุณภาพ จึงเป็นกระบวนการที่ต่อเนื่องและเชื่อมกันอยู่โดยตัดตอนวิธีการให้แยกจากกันเป็นช่วงๆ ไม่ได้ แต่ต้องกระทำพร้อมๆ กันไป

การตรวจสอบข้อมูล

เมื่อได้เก็บรวบรวมข้อมูลครบถ้วนด้วยวิธีการหลักๆ ที่กล่าวมา หรือด้วยวิธีการอื่นๆ เช่น การใช้แบบสอบถาม การใช้ข้อมูลเอกสาร การทำแบบทดสอบ ฯลฯ ประกอบด้วยแล้ว นักวิจัย เชิงคุณภาพจำเป็นต้องตรวจสอบข้อมูล การตรวจสอบข้อมูลในการวิจัยต้องกระทำพร้อมๆ กับ ที่เก็บข้อมูล เป็นการตรวจสอบทันทีในสนาม ด้วยเหตุนี้ผู้เก็บรวบรวมข้อมูลสนามในการวิจัย เชิงคุณภาพ จึงต้องเป็นผู้ที่เข้าใจโจทย์ปัญหาของการวิจัยและสมมติฐานปลีกย่อยต่างๆ ที่อาจตั้งขึ้น หรือได้ตั้งไว้แล้วก่อนเริ่มเก็บข้อมูล เพราะการตรวจสอบข้อมูลในสนามเป็นการเริ่มทำแบบฝึกหัด ทางความคิด หลังจากที่ได้ตรวจสอบข้อมูลในสนามแล้ว ผู้วิจัยยังสามารถตรวจสอบข้อมูลได้อีก เป็นระยะๆ เช่น หลังจากที่ได้เขียนบันทึกภาคสนามและอ่านบันทึกนั้นแล้ว เมื่อต้องการตรวจสอบ ข้อมูลก็ย่อมทำได้ หรือเมื่อออกจากสนามไปแล้วอยู่ในระหว่างวิเคราะห์ข้อมูลขั้นสุดท้ายก็อาจ ย้อนกลับมาตรวจสอบข้อมูลบางส่วนอีกได้ ถ้าหาข้อมูลที่ได้ไปแต่เดิมมีลักษณะแปลกไม่สอดคล้อง กับข้อมูลอื่นๆ ในชุดเดียวกัน

การตรวจสอบข้อมูลอาจทำได้หลายวิธีดังนี้

1. การตรวจสอบข้อมูลจากแหล่งข้อมูลที่ต่างกัน ได้แก่ การเปลี่ยนแปลงแหล่งข้อมูล บุคคลที่ใช้ให้หลากหลายออกไป เช่นเคยสัมภาษณ์นาย ก. ในเรื่องทัศนคติต่อผู้นำชุมชน ก็เปลี่ยนเป็น สัมภาษณ์นาย ข. บ้างเพื่อตรวจสอบว่าผู้นำชุมชนในทัศนะของหลายๆ ฝ่ายเป็นอย่างไรบ้าง สอดคล้อง หรือขัดแย้งกันอย่างไร เพราะอะไร

2. การตรวจสอบข้อมูลในสถานที่ที่ต่างกัน ได้แก่ การเปลี่ยนสถานที่ที่ได้ข้อมูล เรื่องเดียวกัน เช่น ผู้วิจัยที่ได้ข้อมูลเกี่ยวกับผู้นำชุมชนจากการประชุมองค์กรท้องถิ่น เช่นคณะกรรมการ หมู่บ้านอาเก็บข้อมูลของผู้นำคนเดียวกันนี้ในสถานที่อื่น เช่น ที่บ้าน ที่วัด ที่ในเมือง ฯลฯ

3. การตรวจสอบข้อมูลในเวลาที่แตกต่างกัน ได้แก่ การเปลี่ยนช่วงเวลาที่จะได้รับข้อมูล เช่น เคยเก็บข้อมูลเกี่ยวกับทำงานพัฒนาของผู้นำชุมชนในหน่วยงานพัฒนาชุก ได้แก่ หน้าแล้งอาจเปลี่ยนเป็นเก็บข้อมูลเดิมในหน้าฝนและหน้าหนาว หรือเปลี่ยนช่วงเวลาในวันหนึ่งๆ ที่จะเก็บข้อมูลที่อาจแปรผันไปตามช่วงเวลาเข้าสภาย่อย เช่น กิจวัตรประจำในบ้าน และงานไร่นาของเกษตรกรหญิง เป็นต้น

4. การตรวจสอบข้อมูลโดยใช้ผู้เก็บข้อมูลที่ต่างกัน ข้อมูลบางอย่างเปลี่ยนแปลงไปตามคุณสมบัติของผู้เก็บ เช่น นักวิจัยหญิงกับนักวิจัยชายจะทำความคุ้นเคยและร่วมวงสนทนาในบางสถานการณ์ได้ต่างกัน เช่น ในวงเหล้า ในวงนันทาซูบซิบ จึงควรมีการเปลี่ยนตัวผู้รับข้อมูลเพื่อจะได้ตรวจสอบว่าได้รับข้อมูลครบถ้วนและตรงกันหรือไม่

5. การตรวจสอบข้อมูลกับเจ้าของข้อมูล ถ้าหากความสัมพันธ์ของผู้วิจัยและชาวบ้านดีพอชาวบ้านอาจตรวจสอบข้อมูลที่ตนเก็บได้จากเจ้าของหรือตัวผู้ให้ข้อมูล โดยตรงเลยว่าข้อมูลที่ได้นั้นนั้นถูกต้องแล้วหรือไม่ ความสนิทสนมไว้เนื้อเชื่อใจกันจะเป็นตัวกำหนดคุณภาพความแม่นยำเที่ยงตรงและความเชื่อถือได้ของข้อมูล ตัวอย่างของการตรวจสอบแบบนี้คือ การเปิดโอกาสให้เจ้าของข้อมูล (โดยเฉพาะคนสำคัญๆ) ได้ตรวจ “เซ็นเซอร์” ข้อมูลก่อนนำไปเผยแพร่ วิธีนี้เป็นวิธีที่ Whyte ได้ใช้ในงานวิจัยเรื่อง Street Corner Society (1955) ของเขาโดยการให้ Doc (นามแฝง) สมาชิกคนสำคัญของแก๊งค์เด็กวัยรุ่นในชิคาโกได้อ่านในรายการและได้ถกเถียงกับ Whyte ถึงวิธีวิเคราะห์ตีความข้อมูลของผู้วิจัย มาตรการนี้ออกจากจะแก้ปัญหารรยาบรรณแล้ว ยังช่วยยืนยันความเชื่อถือได้ (Reliability) ของข้อมูลและรายงานอีกด้วย

การตรวจสอบข้อมูลเป็นขั้นตอนที่สำคัญขั้นหนึ่งในการวิจัยเชิงคุณภาพ เพราะคนทั่วไป มักสงสัยว่าข้อมูลที่นักวิจัยเชิงคุณภาพได้นั้นมีความเชื่อถือได้เพียงใด ทั้งนี้เนื่องจากนักวิจัยได้ข้อมูลมาจากการเข้าไปคลุกคลีกับชุมชน จึงอาจเกิดความลำเอียง ขาดความเป็นภาวิสัย หรือในทางตรงกันข้าม นักวิจัยอาจเขียนยกเมฆข้อมูลขึ้นมาเอง โดยไม่มีความจริงอยู่เลยหรือมีอยู่น้อยมาก การตรวจสอบข้อมูลที่เก็บรวบรวมมาได้ อย่างรอบคอบและการแสดงให้เห็นในรายงานผลการวิจัยว่าผู้วิจัยได้ใช้วิธีการใดบ้างในการตรวจสอบข้อมูลจนแน่ใจในความเชื่อถือได้ของข้อมูล จะช่วยให้ข้อสงสัยดังกล่าวตกไปนักวิจัยเชิงคุณภาพยังต้องเป็นผู้มีวุฒิภาวะในการวิจัยเพียงพอที่จะรู้จักตั้งคำถามให้กับตนเองและตรวจสอบความละเอียดอ่อนของตนเองในฐานะเครื่องมือวิจัยก่อนที่จะต้องมีผู้อื่นมาทำหน้าที่ดังกล่าวให้

การใช้หลักจรรยาบรรณในการวิจัย

การทำวิจัยเชิงคุณภาพทุกขั้นตอนมีความเกี่ยวข้องกับเรื่องจรรยาบรรณ นับตั้งแต่การเลือกหัวข้อวิจัยไปจนถึงขั้นตอนการเผยแพร่ผลการวิจัย จรรยาบรรณเป็นเรื่องสำคัญยิ่ง หากผู้วิจัยละเลยจะก่อให้เกิดปัญหาที่รุนแรงอย่างที่ว่า ไม่ได้คาดคิดมาก่อน เหตุที่การวิจัยต้องเกี่ยวกับจรรยาบรรณ

ก็เพราะการวิจัยไม่ได้ทำอยู่ในอวกาศแต่ทำอยู่ในท่ามกลางผู้คนในสังคม ความเกี่ยวข้องกับระหว่างผู้วิจัยกับผู้ถูกวิจัยจึงเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในบทต้นๆ

หากเราพิจารณาขั้นตอนของการวิจัยแต่ละขั้น ก็จะพบว่า มีประเด็นจรรยาบรรณที่ผู้วิจัยพึงระมัดระวังในทุกขั้นตอน เริ่มตั้งแต่การเลือกหัวข้อวิจัย ปัญหาวิจัยบางเรื่องเป็นประเด็นที่อาจถกเถียงได้มากกว่าควรทำหรือไม่? ทำแล้วได้ประโยชน์อะไร? สมมติตัวอย่าง เช่น การทำงานของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย การทำวิสามัญฆาตกรรมของเจ้าหน้าที่ตำรวจฝ่ายปราบปราม รสนิยมในการร่วมเพศของผู้มีพฤติกรรมรักร่วมเพศ จะเห็นได้ว่าปัญหาวิจัยที่เกี่ยวข้องกับกลุ่มบุคคลหรือเนื้อหาสาระที่ค่อนข้างไม่เป็นที่เปิดเผย จะก่อให้เกิดปัญหาจรรยาบรรณได้โดยง่ายผู้วิจัยจึงต้องระมัดระวังให้ดีก่อนตัดสินใจเลือกหัวข้อทำนองนี้

ในการเขียนเค้าโครงการวิจัย นักวิจัยต้องรักษาจรรยาบรรณในการระบุสิ่งที่ตนตั้งใจจะทำ และคิดว่าทำได้จริงๆ ไม่เสนอขนาดของกลุ่มตัวอย่างหรือกรณีศึกษาที่ใหญ่หรือมากจนทำไม่ได้ ไม่เสนอวิธีการเก็บและวิเคราะห์ข้อมูลที่ไม่อาจทำได้ เค้าโครงการวิจัยบางเรื่องดูน่าสนใจและหนักแน่น ทำให้ผู้สนับสนุนหรือแหล่งทุนยินดีจะช่วยทางการเงิน หรือทำให้พวกมีหน้าที่ควบคุมอนุญาตให้ทำการวิจัย แต่จริงๆ แล้วผู้วิจัยไม่อาจทำตามที่เขียนไว้ได้ เช่น ไม่เคยเข้าไปพักอาศัยอยู่ในชุมชนเลย ไม่อาจเก็บข้อมูลจากกลุ่มตัวอย่างหรือกรณีศึกษาที่มีจำนวนเพียงพอแก่การยืนยันความเชื่อถือได้ของข้อมูล การทำเช่นนี้ย่อมขัดกับหลักจรรยาบรรณ

เมื่อนักวิจัยจะเตรียมทำงานสนามและลงมือทำงานสนามปัญหาด้านจรรยาบรรณหลายประการจะเข้ามาเกี่ยวข้อง การขอเข้าไปทำงานในสนาม การแนะนำตัวเองและเปิดเผยตัวเองกับชาวบ้าน การทำความรู้จักคุ้นเคยกับชาวบ้านจนได้รับความไว้วางใจ การได้ข้อมูลที่เป็นความลับเฉพาะหรือข้อมูลส่วนตัวจากชาวบ้านการรักษาน้ำใจไมตรีกับชาวบ้าน ทั้งในแง่การเก็บรักษาข้อมูลที่ได้มา และการตอบแทนความช่วยเหลือของชาวบ้านที่ได้ข้อมูล เหล่านี้ล้วนเป็นสิ่งที่ต้องระมัดระวัง การเลือกบทบาทของผู้วิจัยว่าจะเป็นบทบาทแบบเปิดเผย (Overt role) หรือบทบาทแบบปิดบัง (Covert role) มีประเด็นทางจรรยาบรรณที่คำนึงถึงมากที่สุดคือ ถ้าเลือกบทบาทแบบเปิดเผย การขออนุญาตเข้าไปทำงานก็กระทำอย่างตรงไปตรงมา การแนะนำตัวก็ทำได้โดยง่าย และการวางตัวในสนามก็เป็นธรรมชาติ รวมไปถึงขั้นตอนอื่นๆ ด้วย ความระมัดระวังจะมีมากที่สุดก็เพียงในแง่การเก็บรักษาข้อมูลที่จะทำให้ชาวบ้านผู้ให้ข้อมูลเกิดความเดือดร้อนเท่านั้น แต่ถ้าเลือกบทบาทการปิดบังแล้ว ผู้วิจัยจะต้องเกิดความขัดแย้งขึ้นเป็นระยะๆ ตลอดเวลาที่ทำวิจัย เพราะต้องทริคตรองว่าระหว่างการได้ข้อมูลกับการต้องพูดหรือเปิดเผยความจริงแก่ชาวบ้าน ผู้วิจัยจะเลือกอะไร ส่วนใหญ่แล้วก็เลือกวิจัยข้อมูลเพราะต้องการให้งานสำเร็จ จึงต้องเล่นบทบาทที่ปิดบังซ่อนเร้น พร้อมกันนั้นก็ยังจำเป็นต้องสร้างความสัมพันธ์กับชาวบ้าน เพื่อให้ชาวบ้านไว้วางใจทุกๆ ที่ตนเองไม่ได้เปิดเผยตัวตนที่แท้จริง เหล่านี้

คือโจทย์ที่เพิ่มขึ้นสำหรับนักวิจัยที่เลือกบทบาทแบบนี้ หลังจากขั้นตอนที่กล่าวมาแล้ว นักวิจัยทั้งสองแบบต่างก็มีพันธกิจที่ต้องรักษาข้อมูลและเผยแพร่ข้อมูลที่ได้มา โดยเก็บรักษามิให้ผู้อ่านทราบว่าได้ข้อมูลมาจากที่ใด วิธีการก็คือการใช้ชื่อแฝงหรือชื่อปลอมสำหรับบุคคลและสถานที่ต่างๆ ที่เป็นสนามของการวิจัย รวมไปถึงชื่ออื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง ซึ่งอาจชี้เชื่อมโยงไปถึงสนามได้ด้วยประเด็นนี้จะได้นำมากล่าวถึงอีกครั้งในบทต่อไป

ปัญหาจรรยาบรรณอีกประการหนึ่งคือ เรื่องของการตอบแทน นักวิจัยในบางสาขาวิชาอาจตอบแทนชาวบ้านเป็นตัวแทนแก่นักวิจัยเชิงคุณภาพมักไม่นิยมทำเช่นนั้น นักวิจัยเชิงคุณภาพถึงความช่วยเหลือที่ชาวบ้านให้แก่แก่นักวิจัยนั้นสำคัญยิ่ง เป็นการให้โดยมีมิตรจิตมิตรใจ และความไว้เนื้อเชื่อใจ จึงไม่ใช่สิ่งที่จะตอบแทนได้ด้วยตัวเงินอย่างเดียว หากจะต้องตอบแทนด้วยค่าทางใจ ที่วัดเป็นเงินไม่ได้ แต่แสดงออกได้ด้วยการกระทำและด้วยน้ำใจ เช่น การอาสาทำกิจที่ชาวบ้านทำได้ยากหรือทำไม่ได้ เช่น การกรอกแบบฟอร์มของทางราชการหรือการไปติดต่อกับทางการ หยิบยื่นความช่วยเหลือโดยเฉพาะในยามคับขันหรือโอกาสพิเศษ เช่นเมื่อมีงานแต่งงาน งานศพ เกิดเหตุร้าย ถูกทอดทิ้ง มีของฝากตอบแทนหรือของขวัญในโอกาสที่เหมาะสม เช่นเมื่อเข้าเมือง เมื่อมีงานเมื่อจะตำลาชาวบ้านเพื่อออกจากสนามหลังจากการวิจัยสิ้นสุด สิ่งเหล่านี้ต้องกระทำอย่างมีจังหวะไม่พร่ำเพรื่อจนกลายเป็นเจ้าบุญทุ่ม และต้องระมัดระวังเช่นกัน ดังเช่นตัวอย่างการให้ยืมเงินของ Whyte ที่ยกมาในตอนต้นของบทนี้ หรือการหยิบยื่นบางอย่างที่อาจมีผลเสียในท่ามกลางความขัดแย้งในชุมชนหรือการแบ่งเป็นฝักเป็นฝ่าย เช่น ให้ฝ่ายหนึ่งยืมอุปกรณ์สิ่งของที่ทำได้เปรียบอีกฝ่ายหนึ่ง หลักของการตอบแทนอยู่ที่การแสดงความน้ำใจ การรู้ค่าของความเป็นมิตรแท้และการรักษาตนของสถานะของผู้วิจัยในสนามระหว่างที่อยู่ในสนาม

ผู้วิจัยที่ทำงาน โดยเฉพาะในสนามในชนบทจะต้องระมัดระวังว่า ต้องมิได้สร้างความคาดหวังผิดๆ หรือ ได้ให้สัญญาที่ทำไม่ได้แก่ชุมชน นักวิจัยที่ต้องการได้ข้อมูลอาจยื่นข้อเสนอบางอย่างแก่ชาวบ้านเพื่อโน้มน้าวใจให้ชาวบ้าน ให้ความร่วมมือกับตน เช่น เสนอว่าจะนำข้อค้นพบที่ได้ไปแจ้งให้ผู้ที่รับผิดชอบทราบเพื่อจะได้ช่วยเหลือหรือแก้ไข เช่น จะขอไฟฟ้ามาให้ถึงหมู่บ้าน จะนำแพทย์มาฉีควัดขึ้นและรักษาผู้ป่วย หรือจะไปติดต่อกับธนาคารให้นำไปปล่อยเงินกู้แก่ชาวบ้าน สิ่งเหล่านี้จะต้องกระทำโดยระมัดระวัง อย่าหลอกลวงชาวบ้าน

การเขียนรายงานและการเผยแพร่ผลการวิจัย เป็นอีกขั้นหนึ่งที่ต้องคำนึงถึงจรรยาบรรณ ดังได้กล่าวแล้วว่าการปกปิดข้อมูลเป็นความลับ (Confidentiality) และการไม่ใช่ชื่อจริงของผู้ให้ข้อมูล (Anonymity) เป็นสิ่งที่ผู้วิจัยจะต้องกระทำโดยเคร่งครัด การนำเสนอข้อมูลจึงต้องยึดหลักสองประการนี้ ในต่างประเทศได้เกิดปัญหาทางจรรยาบรรณจากการนำเสนอผลการวิจัยมาแล้ว ตัวอย่างที่มักถูกยกมาอ้างถึง คือ การเผยแพร่ผลการวิจัยที่คณะวิจัยจากมหาวิทยาลัยคอร์เนลได้ไปทำที่เมือง

เล็กๆ แห่งหนึ่งทางเหนือของนิวยอร์ก ระหว่างที่ทำงานวิจัยภาคสนามแบบมนุษยวิทยา คณะวิจัยได้ตกลงกับชาวบ้านว่าจะไม่เปิดเผยชื่อจริงของทุกคน หลังจากที่ทำงานสนามไปถึงสองปีครึ่ง แล้วออกไปเริ่มเขียนรายงานวิจัยโครงการใหญ่ ซึ่งมีนักจิตวิทยาสังคมชื่อ Bronfenbrenner เป็นผู้อำนวยการหัวหน้าของทีมวิจัยสนามคือ Vickch ได้ไปเขียนหนังสือเล่มหนึ่ง โดยใช้ข้อมูลจากงานสนามครั้งนั้น ตีพิมพ์ออกเผยแพร่ งานชิ้นนั้นชื่อว่า Small Town in Mass Society (1958) กล่าวถึงเมืองดังกล่าวในชื่อสมมติว่า Springdale เมือง Springdale ที่ Vidich เล่าถึงเป็นเมืองที่ผู้คนมีชีวิตหมกมุ่นเกี่ยวกับเรื่องผู้สาวค่อนข้างมาก ถึงแม้จะใช้ชื่อสมมติ แต่ผู้อ่านก็อาจเดาได้ว่าใครเป็นใครในเมืองเล็กๆ เมืองนี้ที่รู้จักกันทั่วว่าเป็นสนามของโครงการวิจัยจากคอร์เนล เมื่อเอ่ยถึงนายกเทศมนตรี ก็มีอยู่เพียงคนเดียว ไม่ว่าจะเรียกด้วยชื่อจริงหรือชื่อปลอม ผลก็คือชาวเมือง Springdale โกรธเคืองผู้เขียนมาก และเลยโกรธเคืองไปถึงคณะวิจัยทั้งหมดและมหาวิทยาลัยคอร์เนล ไม่มีใครยอมให้มาทำวิจัยอีกเลยจน 16 ปีต่อมาจึงยินยอมให้ใช้เป็นกลุ่มตัวอย่างหนึ่งในกลุ่มขนาดใหญ่ของโครงการวิจัยอื่น แต่ก็เป็นการยินยอมอย่างฝืนๆ นอกจากความบาดหมางระหว่างผู้วิจัยสนามกับชาวเมืองแล้ว ก็ยังมีความบาดหมางระหว่างผู้วิจัยสนามกับผู้อำนวยการโครงการในประเด็นที่ว่าผู้วิจัยสนามมีสิทธิเพียงใดที่จะนำข้อมูลของโครงการไปเผยแพร่โดยไม่ได้บอกกล่าวให้ผู้อำนวยการ โครงการทราบ และกระท่อนที่รายงานวิจัยของโครงการจะปรากฏต่อสาธารณะ ปัญหาทางจรรยาบรรณจึงมีถึงสองด้าน คือ ระหว่างผู้วิจัยกับชุมชนและผู้วิจัยกันเพื่อร่วมคณะวิจัย

Whyte ได้ยกตัวอย่างเหตุการณ์ทำนองนี้ที่เขาเคยมีประสบการณ์และผู้เขียนเห็นว่าควรนำมาเล่าให้ฟัง Whyte เล่าว่ามีนักศึกษาปริญญาเอกผู้หนึ่งซึ่งได้ไปทำงานวิจัยสนามในโรงงานแห่งหนึ่ง โดยได้ศึกษาการทำงานของผู้จัดการอย่างใกล้ชิด ผู้จัดการคนนั้นเป็นคนค่อนข้างเผด็จการแต่ก็มีประสิทธิภาพสูง หลังจากวิทยานิพนธ์เสร็จสิ้นแล้ว สำนักพิมพ์แห่งหนึ่งเสนอจะตีพิมพ์วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ที่ดูแก้ไขแล้ว ผู้วิจัยจึงได้มาปรึกษากับ Whyte ว่าจะมีผลกระทบต่อผู้จัดการคนนั้นหรือไม่ ทั้งสองตัดสินใจส่งต้นฉบับไปให้รองประธานกรรมการของบริษัทแห่งนั้นอ่านและให้เป็นผู้ตัดสินใจว่าควรให้ผู้จัดการได้อ่านต้นฉบับหรือไม่ ในที่สุดรองประธานก็ตัดสินใจส่งให้ผู้จัดการอ่าน ผู้จัดการอ่านแล้วโกรธเคืองมาก ทั้งสองจึงเดินทางไปพบแล้วปรึกษาหารือกันว่าจะทำอย่างไรดีฝ่ายผู้วิจัยเสนอว่าจะแก้ไขข้อความและภาษาในส่วนที่ผู้จัดการไม่เห็นด้วยออกให้หมด ทั้งสองฝ่ายนั่งอ่านและแก้ข้อความกันอยู่เป็นเวลาถึง 3 ชั่วโมงเต็ม บรรยากาศจึงค่อยผ่อนคลายลง ในช่วงบ่ายผู้จัดการเริ่มหัวเราะเมื่ออ่านข้อความบางประโยคที่กล่าวถึงคนในทางลบและยอมรับว่า “มันก็เป็นอย่างนั้นจริงๆ ด้วยซิ” ในที่สุดการแก้รายงานก็จบลง โดยที่ฝ่ายผู้วิจัยก็รู้สึกว่าคุณต้องบิดเบือนข้อมูลและฝ่ายผู้ให้ข้อมูลก็รู้สึกว่าคุณถูกทำให้เสื่อมเสีย ทั้งสองฝ่ายจึงชวนกันไปดื่มฉลอง

ตัวอย่างที่จบลงด้วยดีนี้มีได้เกิดขึ้นทุกกรณี แต่เกิดขึ้นเพราะเงื่อนไขสองประการ ประการแรกคือความสามารถของผู้วิจัยที่จะยึดมั่นเกี่ยวกับจรรยาบรรณอย่างมีศิลปะ ประการหลังคือความกล้าหาญและเข้มแข็งของผู้จัดการผู้ให้ข้อมูลที่จะยอมรับความจริงและข้อความวิพากษ์วิจารณ์เกี่ยวกับตนเองได้โดยเปิดเผยและบุคคลประเภทนี้ก็หาได้ไม่มากนัก

เท่าที่ผ่านมามะจะพบว่า การไม่ใช้ชื่อจริงของผู้ให้ข้อมูลและสถานที่ที่ทำวิจัยบางครั้งก็ไม่เพียงพอแก่การปกปิดข้อมูลจากผู้อ่านได้ โดยเฉพาะในกรณีที่คนโดยทั่วไปรู้อ่างานวิจัยชิ้นนั้นทำที่ไหน ผู้วิจัยอาจต้องพิจารณามาตรการอื่นเพื่อรักษาจรรยาบรรณ เช่น ชะลอการเผยแพร่ผลการวิจัยไว้ระยะหนึ่ง อาจถึง 3-4 ปี เพื่อให้บุคคลที่เกี่ยวข้องและถูกวิจัยในสนามนั้นได้มีการโยกย้ายเปลี่ยนแปลงจนไม่อาจคาดได้ว่าใครเป็นใคร วิธีนี้ไม่เหมาะสำหรับนักวิจัยที่ต้องการเผยแพร่ข้อมูลของตน โดยเร็ว เช่น ผู้ที่ทำวิทยานิพนธ์ หรือผู้ที่ต้องการผลงานตีพิมพ์ อีกมาตรการหนึ่งคือการให้บุคคลที่เป็นเจ้าของข้อมูลอ่านรายงานหรือตรวจสอบข้อมูลเกี่ยวกับตนเองก่อนการนำไปเผยแพร่ เพื่อให้เขาได้มีโอกาสถกแถลงเรื่องสิ่งที่เขาไม่ต้องการให้นำไปเปิดเผย

ขั้นตอนสุดท้ายที่เกี่ยวข้องกับจรรยาบรรณคือการนำข้อมูลไปใช้ ดังได้กล่าวแล้วข้างต้นว่าปัญหาวิจัยบางเรื่องจะทำให้กลุ่มสังคมบางกลุ่มเกิดความเสียหายหรืออยู่ในสภาพล่อแหลมต่ออันตรายได้ การนำข้อมูลจากการวิจัยไปใช้ในบางครั้งจึงอาจเป็นการคุกคามหรือเอาเปรียบคนกลุ่มนั้นเมื่อคำนึงถึงว่านักวิจัยเชิงคุณภาพได้ข้อมูลดังกล่าวมาด้วยการสร้างความสัมพันธ์ที่ดีและความไว้วางใจของคนที่อยู่ในสนาม นักวิจัยจึงจำเป็นต้องรักษาจรรยาบรรณในการนำข้อมูลนั้นไปใช้ ตัวอย่างเช่น นักวิจัยที่เข้าไปศึกษาในกลุ่มวัยรุ่นติดยาเสพติดไม่ควรนำข้อมูลไปให้ตำรวจ นักวิจัยที่ศึกษาเทคนิคการตลาดของบริษัท ก. ก็ไม่ควร นำข้อมูลไปให้บริษัท ข. ซึ่งเป็นคู่แข่ง นักวิจัยที่ต้องยืนหยัดที่จะปกป้องมิให้ผู้ให้ข้อมูลของตนต้องเดือดร้อนเพราะการนำข้อมูลไปใช้ โดยสรุปแล้วนักวิจัยเชิงคุณภาพอาจเน้นความระมัดระวังในเรื่องจรรยาบรรณได้ดังนี้

1. คำนึงถึงปัญหาเชิงจรรยาบรรณตั้งแต่ขั้นของการวางแผนการวิจัย
2. ให้ความสำคัญแก่จรรยาบรรณในเรื่องการพิมพ์เผยแพร่เป็นพิเศษ
3. พยายามรักษาดุลระหว่างสิทธิและหน้าที่ของนักวิจัย หรือกล่าวอีกในหนึ่งคือ ระหว่างเสรีภาพทางวิชาการรักษาจรรยาบรรณ
4. ระมัดระวังไม่ให้ข้อมูลแก่ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งที่อยู่ในความขัดแย้งที่จะนำไปใช้ประโยชน์
5. เมื่อตัดสินใจที่จะเลือกบทบาทแบบปิดบัง นักวิจัยต้องพร้อมที่จะแก้ปัญหา

ด้านจรรยาบรรณ คนเดียว แต่ถ้าเป็นบทบาทแบบเปิดเผย ก็อาจปรึกษาหารือกับคนในชุมชนเพื่อช่วยกันแก้ปัญหาได้

ปัญหาเรื่องจรรยาบรรณเป็นเรื่องที่จะปรากฏเพิ่มขึ้นและชัดเจนขึ้นในวงการวิจัยในอนาคต โดยเฉพาะในการวิจัยเชิงคุณภาพ ผลข้างเคียงของการใช้วิธีวิจัยต่างๆ ที่ก่อให้เกิดปัญหาด้านจรรยาบรรณก็เหมือนการใช้ยาใหม่ๆ ซึ่งผู้ใช้จะรู้ผลต่อเมื่อเวลาผ่านไประยะหนึ่งแล้วในปัญหาทั้งหมดนี้ ทางเลือกระหว่างเสรีภาพทางวิชาการกับการรักษาจรรยาบรรณเป็นปัญหาที่แหลมคมที่สุดที่จะต้องระมัดระวัง

ตอนที่ 4 การถอดบทเรียน

การถอดบทเรียน เป็นกิจกรรมหลักที่มีความสำคัญมาก หากเกษตรกรซึ่งเป็นส่วนหนึ่งในทีมวิจัยเข้าใจกระบวนการถอดบทเรียน และสามารถนำหลักการ แนวทางไปใช้ จะสามารถค้นหาองค์ความรู้ที่เกิดจากการปฏิบัติ และประสบการณ์ตรงของคุณได้ ซึ่งมีเทคนิควิธีหลายๆ แบบในการถอดบทเรียน

การถอดบทเรียนหลังปฏิบัติการ After Action Review (AAR)

การถอดบทเรียน การเรียนรู้หลังปฏิบัติการ After Action Review (AAR) เป็นแนวทางที่ผู้วิจัยนำมาใช้เป็นแนวทางในการจัดประชุมถอดบทเรียนจากเกษตรกรที่ปลูกป่าล้มไปแล้วไม่ต่ำกว่า 2 รุ่น เพื่อค้นหาองค์ความรู้จากประสบการณ์ที่ผ่านมา ซึ่งแนวทางนี้เกิดขึ้นในกองทัพสหรัฐอเมริกา ปี 1970 โดยทหารจะมีการทบทวนการปฏิบัติการและสรุปบทเรียนที่ได้รับแต่ละครั้ง ปี 1990 ภาครัฐก็ได้นำมาใช้ (กรมการพัฒนาชุมชน, 2549) ซึ่งเป็นช่วงที่มีการแข่งขันทางธุรกิจสูงมาก การพัฒนาประสิทธิภาพการทำงาน เป็นการวิเคราะห์บทเรียนหลังปฏิบัติการ ทำให้การเรียนรู้ระหว่างการทำงาน ถูกนำมาจัดระบบ ซึ่งประกอบด้วยชุดคำถามหลักคือ 1) สิ่งที่คุณคาดหวังจากการทำงานคืออะไร 2) สิ่งที่เกิดขึ้นจริงคืออะไร 3) ทำไมจึงแตกต่างกัน 4) สิ่งที่ได้เรียนรู้และวิธีแก้ปัญหาคืออะไร

1. องค์ประกอบ 4 ขั้นตอนของการดำเนินงาน AAR

1.1 ต้องการจะทำอะไร มีวัตถุประสงค์อย่างไร อะไรเป็นเหตุหรือตัวเกื้อหนุนในการปฏิบัติการดังกล่าว กิจกรรมที่ลงมือปฏิบัตินั้นมีวัตถุประสงค์เพื่ออะไร

1.2 สรุปผลว่ามีอะไรเกิดขึ้น นำเสนอผลการดำเนินงานว่าเกิดอะไรขึ้น ทำไมผลจึงเกิด และทำไมจึงไม่เกิดขึ้น โดยกระตุ้นให้สมาชิกพยายามเล่าปรากฏการณ์ หรือนำเอกสารต่างๆ หรือภาพเหตุการณ์มาประกอบการพิจารณา

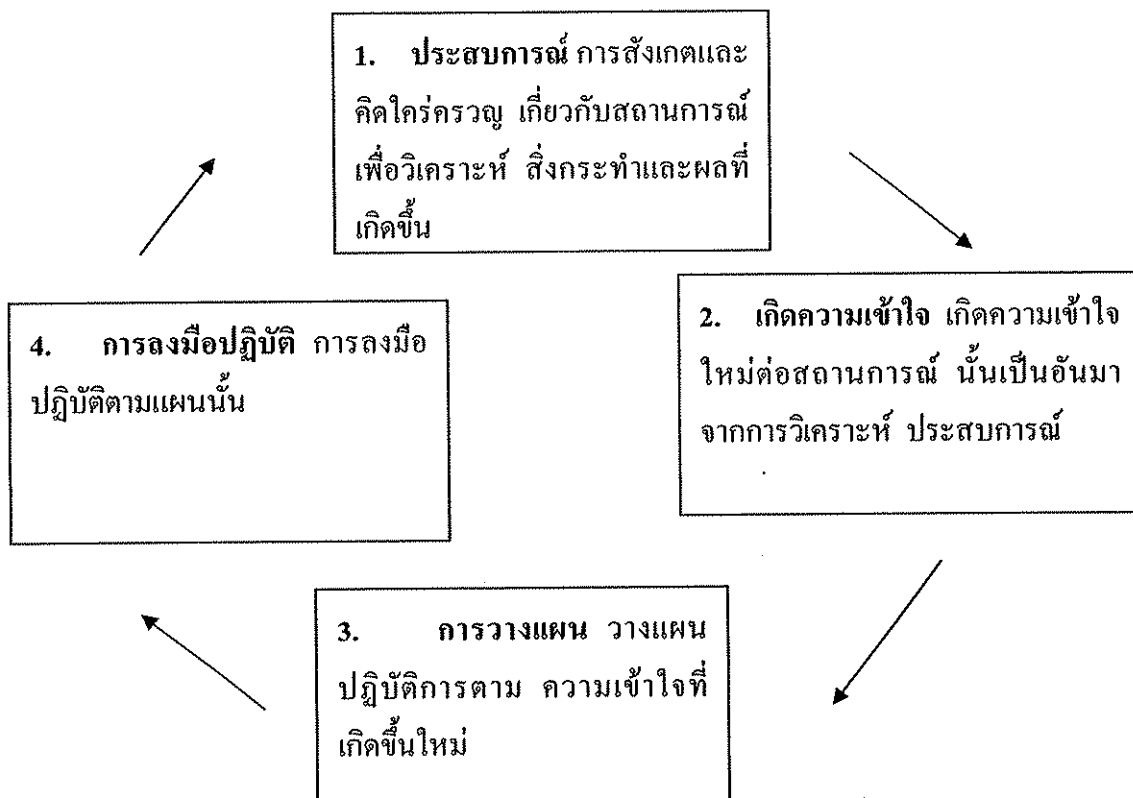
1.3 ประเมินว่าผลดังกล่าวที่เกิดขึ้นแล้วตรงกับวัตถุประสงค์ที่ต้องการ และไม่ตรงหรือไม่เกิดขึ้น ตลอดจนสรุปบทเรียนที่ได้จากกิจกรรม โดยพยายามเน้นการค้นหว่าเกิดอะไรมากกว่าเกิดโดยใคร ซึ่งจะนำไปสู่ขั้นต่อไป

1.4 ประเมินดูว่า ควรจะต้องทำอะไรต่อไป และสรุปรายละเอียดอื่นๆ ทั้งนี้การจัดกิจกรรม AAR จะให้นำหน้าข้อ 1 และ ข้อ 2 รวมกันร้อยละ 25 ข้อ 3 ร้อยละ 25 และข้อ 4 ร้อยละ 50

การถอดบทเรียนตามแนว AAR จะนำมาใช้ในการจัดประชุมถอดบทเรียน โดยให้เกษตรกรปลูกป่าล้มที่มีผลผลิตออกขายแล้วหลายๆ ครั้ง มาร่วมกันถอดบทเรียนถึงกระบวนการเตรียมการทำสวนป่าล้ม และการดูแลให้น้ำให้ปุ๋ยรูปแบบต่างๆ เพื่อค้นหาองค์ความรู้ที่เป็นประโยชน์ มาสร้างรูปแบบในการทำสวนป่าล้มต่อไป

2. ขั้นตอนของการเรียนรู้จากการปฏิบัติ (Peddler Model)

แนวคิดพื้นฐานของการเรียนรู้จากการปฏิบัติจะเน้นที่การตั้งคำถาม การคิดใคร่ครวญ และมีการปฏิบัติควบคู่กัน ไป แต่นักวิชาการหลายท่าน ได้เสนอขั้นตอนของการเรียนรู้จากการปฏิบัติออกไป เช่น Peddler (cited in McGill & Beatty) ได้สรุปการเรียนรู้จากการปฏิบัติไว้เป็น 4 ขั้นตอน คือ ขั้นวิเคราะห์ประสบการณ์โดยการสังเกตและการคิดใคร่ครวญเกี่ยวกับสถานการณ์ที่ผ่านมาว่า ทำสิ่งใดลงไปและเกิดผลอย่างไร ขั้นเกิดความเข้าใจสถานการณ์นั้นหลังจากการวิเคราะห์ประสบการณ์ ขั้นทำแผนปฏิบัติการตามความเข้าใจที่เกิดขึ้นใหม่นั้นและขั้นปฏิบัติตามแผนที่วางไว้ ซึ่งกระบวนการเรียนรู้ตามแนวคิดของ Peddler สรุปเป็นแผนภูมิได้ดังนี้

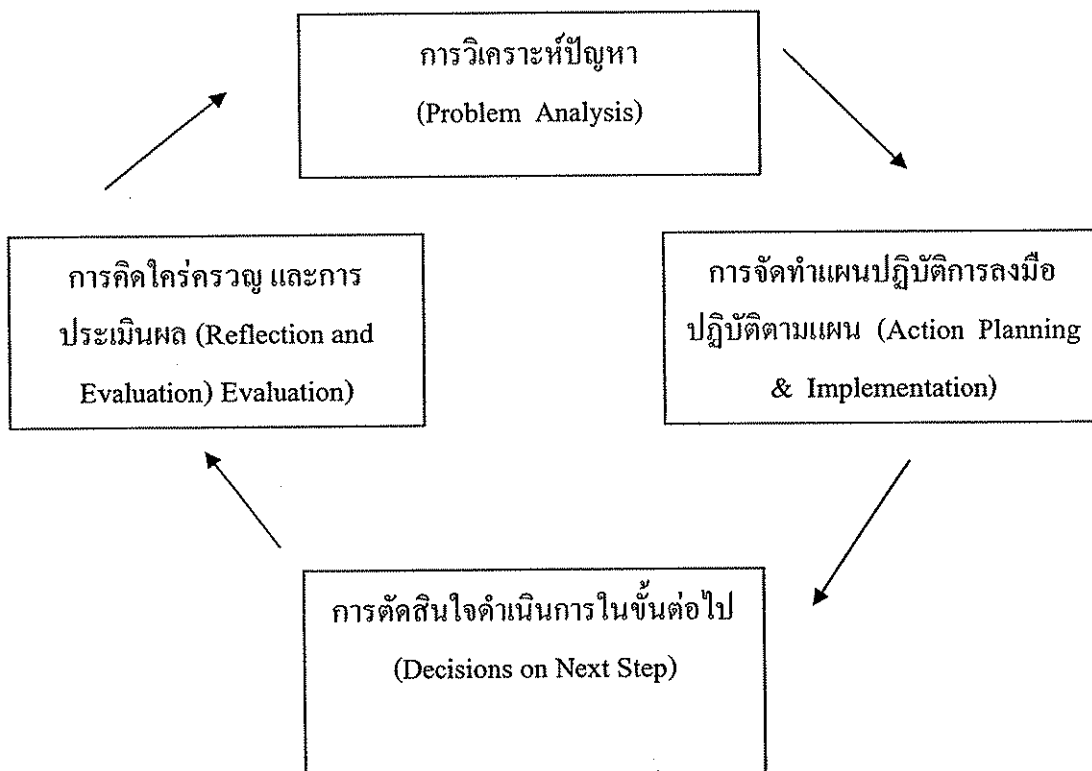

ภาพที่ 7 แสดงกระบวนการถอดบทเรียนและการเรียนรู้จากการปฏิบัติตามแนวคิดของ Peddler

การถอดบทเรียนและการเรียนรู้จากประสบการณ์ จะเป็นกิจกรรมที่ช่วยให้เกษตรกรเกิดแนวความคิด และนำเอาองค์ความรู้ที่ได้มา ไปใช้วางแผนพัฒนานวัตกรรม อันทำให้เกิดประโยชน์ต่อการดำเนินงานในการทำสวนปาล์มให้มีประสิทธิภาพมากขึ้น

3. รูปแบบการเรียนรู้จากการปฏิบัติ (Action Learning Model)

กระบวนการเรียนรู้จากการปฏิบัติ “Action Learning Model” ได้สรุปรูปแบบของการเรียนรู้จากการปฏิบัติ โดยแบ่งออกเป็น 4 ขั้นตอน ที่สำคัญคือ การวิเคราะห์ปัญหา (Problem Analysis) การจัดทำแผนปฏิบัติการและลงมือปฏิบัติตามแผน (Action Planning & Implementation) การตัดสินใจดำเนินการในขั้นต่อไป (Decisions on Next Step) และการคิดใคร่ครวญและการประเมินผล (Reflection and Evaluation) ดังแสดงในแผนภูมิต่อไปนี้

ภาพที่ 8 แสดงกระบวนการเรียนรู้จากบทความ “Action Learning Model”

จากแนวคิดเกี่ยวกับการเรียนรู้จากการปฏิบัติทั้งสองแนวคิดสะท้อนว่าขั้นตอนหลักของการเรียนรู้จากการปฏิบัติประกอบด้วย การวิเคราะห์ปัญหา การวางแผนปฏิบัติการ การปฏิบัติการตามแผนและการคิดใคร่ครวญเพื่อดำเนินการในขั้นต่อไป อย่างไรก็ตามยังมีนักวิชาการหลายท่านที่เสนอขั้นตอนที่ละเอียดมากขึ้น เช่น Gordon (1993) ได้อธิบายว่าหลังจากการเผชิญปัญหาแล้วจะต้องดำเนินการตามขั้นตอนการเรียนรู้ 8 ขั้นตอน ดังต่อไปนี้

1. กำหนดวัตถุประสงค์ของการเรียนรู้โดยกระบวนการกลุ่ม
2. จัดกลุ่มผู้เรียนโดยแต่ละกลุ่มให้ประกอบด้วยสมาชิกมีความรู้ ความสามารถแตกต่างกันออกไป
3. ประชุมร่วมกันเพื่อกำหนดประเด็นที่จะต้องเรียนรู้และการปฏิบัติ
4. กลับเข้าทำงานเพื่อฝึกทักษะตามที่กำหนดไว้
5. หากมีปัญหาที่จำเป็นต้องศึกษาเป็นกรณีพิเศษอาจจัดการเรียนเป็นกลุ่มย่อยศึกษาเฉพาะกรณีขึ้นได้
6. ภายหลังจากการฝึกปฏิบัติได้ไปสักระยะหนึ่งจะต้องจัดการประชุมกลุ่มย่อยขึ้นอีกเพื่อประเมินความก้าวหน้าและวางแผนการเรียนรู้ในขั้นต่อไป
7. ดำเนินการซ้ำตามกระบวนการเดิมจนกว่าประเด็นการเรียนรู้จะบรรลุตามวัตถุประสงค์
8. จัดทำเอกสารเพื่อบรรยายกระบวนการเรียนรู้เพื่อใช้ประโยชน์ในการพัฒนางานในคราวต่อไป

อีเวอร์การ์ด (2545) เสนอว่าขั้นตอนที่อาจเป็นไปได้จากการเรียนรู้จากการปฏิบัติประกอบด้วยขั้นตอนต่างๆ ดังนี้

1. การแบ่งกลุ่มผู้เข้ารับการเรียนรู้ออกเป็นทีมๆ ละประมาณ 5-7 คน และ ควรมีมากกว่า 2 กลุ่ม
2. แต่ละกลุ่มระบุว่าให้เป็นเอกลักษณ์ว่าจะศึกษาปัญหาใด ปัญหานั้นทุกคนในทีมจะต้องเข้าใจและยอมรับ
3. งานหน้าที่ของทีมคือบรรยายสภาพของปัญหา อธิบายสาเหตุของปัญหา เสนอแนะแนวทางแก้ไขปัญหาและระบุแผนการดำเนินการ ทดลองเพื่อแก้ปัญหา
4. แต่ละกลุ่มจัดเป็นแผน โครงการ ระบุเป้าหมาย ผลผลิต การดำเนินการ ระยะเวลา การดำเนินการ และงบประมาณ
5. เตรียมการนำเสนอ โดยอภิปรายในที่ประชุมใหญ่ เพื่อระดมสมองร่วมกันกำหนดชี้ตัววัดความสำเร็จ วิธีการตรวจสอบความสำเร็จและวัดความเสี่ยงที่อาจทำให้เกิดขึ้นและส่งผลกระทบต่อความล้มเหลว

6. กำหนดช่วงของการแจ้งข้อมูลย้อนกลับซึ่งควรจะครอบคลุมประเด็นที่ 2 ถึง 4

7. ผู้ที่ทำหน้าที่เป็นผู้อำนวยความสะดวกสนับสนุนการเรียนรู้ ควรแนะนำระบบการให้เกรดที่ควรจะใช้ช่วงของการแจ้งผลสะท้อนกลับ

ส่วนในประเทศไทย สถาบันพัฒนาข้าราชการพลเรือน สำนักงาน ก.พ. เป็นหน่วยงานที่นำการเรียนรู้จากการปฏิบัติมาประยุกต์ใช้ในการพัฒนางานอย่างต่อเนื่อง รวมถึงการพัฒนางานของหน่วยงานราชการอีกหลายแห่ง สำหรับขั้นตอนของกระบวนการเรียนรู้จากการปฏิบัติที่สถาบันพัฒนาข้าราชการพลเรือนนำมาประยุกต์แบ่งเป็น 2 ขั้นตอนที่สำคัญ คือ การจัดประชุมเชิงปฏิบัติการ (Workshop) และการปฏิบัติจริงในหน่วยงานของตนเอง ซึ่งแต่ละขั้นตอนนี้มีกิจกรรมย่อยที่ชัดเจนดังนี้ (สุชาติ รั้งสินันท์, 2545)

1. ขั้นตอนการจัดประชุมเชิงปฏิบัติการ ในขั้นตอนนี้ผู้ดำเนินการ (หรือที่ปรึกษา) จะอธิบายหลักการเรียนรู้จากการปฏิบัติให้ผู้เรียนเข้าใจ จากนั้นผู้ดำเนินการจะใช้เทคนิคการเรียนรู้จากการปฏิบัติ คือ การตั้งคำถามเพื่อกระตุ้นให้กลุ่มคิดใคร่ครวญ แสดงความคิดเห็น ระดมสมอง เพื่อค้นหาคำตอบอย่างระมัดระวัง ตั้งแต่การทบทวนเป้าหมายในการทำงานและความคาดหวังของผู้เกี่ยวข้อง การค้นหาสาเหตุของปัญหา การค้นหาทางเลือกและประเมินทางเลือก การทำแผนปฏิบัติการ

2. การนำแผนปฏิบัติการที่ได้ไปปฏิบัติจริง แล้วนำมาคิดใคร่ครวญเพื่อดำเนินการต่อไป การถอดบทเรียนจากการเรียนรู้จากประสบการณ์

คำว่า การเรียนรู้จากประสบการณ์ มีความหมายครอบคลุมตั้งแต่กระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นจากการที่ผู้เรียนได้สร้างความรู้ ทักษะ และค่านิยมจากประสบการณ์ตรง การเรียนรู้จากประสบการณ์ มีความหมายลึกซึ้งกว่าการเรียนรู้จากการได้ลงมือกระทำ ดังความหมายของการเรียนรู้จากประสบการณ์ต่างๆ ดังนี้

การเรียนรู้จากประสบการณ์ คือ การเรียนรู้ที่เกิดจากการกระทำจริง ผู้เรียนเป็นผู้สร้างความรู้ใหม่จากการลงมือกระทำ โดยเริ่มจากการรับรู้ปัญหา แล้วเริ่มหาทางแก้ปัญหา หลังจากนั้นลงมือกระทำ จนเกิดประสบการณ์จากผลของการกระทำ แล้วสร้างความรู้ใหม่ด้วยตนเอง ด้วยการยืนยันในความรู้เดิมหรือปรับเปลี่ยนความรู้เดิมเป็นความรู้ใหม่ (Dewey, 1938)

การเรียนรู้จากประสบการณ์ เป็นวงจรของการเรียนรู้จากประสบการณ์ 4 ระยะ คือ การปฏิบัติซึ่งเป็นการปฏิบัติกิจกรรม การรับรู้ หรือการสังเกต การคิดทบทวน (Thinking) การเตรียมการ หรือการวางแผน (Juch, 1983)

การเรียนรู้จากประสบการณ์ เป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นในตัวผู้เรียนเอง และมีลักษณะเป็นวงจรแห่งการเรียนรู้ โดยการเรียนรู้อาจเกิดจากจุดใดจุดหนึ่งของวงจรแห่งการเรียนรู้ก็ได้ หากต้องดำเนินการให้ครบวงจรแห่งการเรียนรู้ ดังนี้

1. ประสบการณ์การเรียนรู้ เป็นการแลกเปลี่ยนประสบการณ์ในชีวิตคนเรา ซึ่งมีอิทธิพลต่อบุคคล โดยสัมพันธ์กับประสบการณ์เดิมที่มีอยู่และนำไปสู่ความสามารถในเรื่องใดเรื่องหนึ่งต่อไป ประสบการณ์ดังกล่าวจึงอาจมีผลกระทบต่อการเรียนรู้ของบุคคลทั้งการยอมรับและการปฏิเสธก็ได้
 2. การสังเกตและการไตร่ตรอง เป็นการเรียนรู้จากการสังเกต และการไตร่ตรอง การสะท้อนความคิดกลับสู่ประสบการณ์ที่ได้รับนั้น โดยพิจารณาไตร่ตรองอย่างลึกซึ้งว่าสิ่งใดเป็นประโยชน์หรือไม่เป็นประโยชน์
 3. การพิจารณาลงความเห็นและการสร้างแนวคิด เป็นการรวบรวมความคิด ความรู้ต่างๆ จากประสบการณ์ที่ผ่านมา จากการทำ หรือการได้รับข้อมูลจาก ผู้สอน เพื่อน หรือการสนทนา เปลี่ยนประสบการณ์ และการพูดคุย เพื่อนำมาสร้างเป็นกรอบความคิดของตน
 4. การทดลองและการบูรณาการ เมื่อบุคคลได้สร้างแนวคิดของตนแล้ว ต่อไปก็ควรฝึกปฏิบัติจริง โดยการทดลองและตรวจสอบ เป็นการลองผิดลองถูก เพื่อตรวจสอบแนวคิดที่ตนตั้งไว้ เพื่อหาคำตอบในสถานการณ์ที่แตกต่างกันไป และเมื่อยอมรับในแนวคิดดังกล่าวแล้ว ก็จะนำไปสู่การบูรณาการระหว่างประสบการณ์เดิมกับประสบการณ์ใหม่ และนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงของบุคคลนั้นต่อไป (Kolb, 1984)
 5. การเรียนรู้จากประสบการณ์คือ ความรู้ ทักษะ และความสามารถที่เกิดจากการสังเกต การปฏิบัติจากสถานการณ์จำลองและการมีส่วนร่วมในการเรียนรู้จากกิจกรรม ไม่ว่าจะเป็นการเข้าร่วมด้วยการปฏิบัติ ร่วมวิพากษ์ ร่วมประยุกต์ใช้ โดยอาจเข้าร่วมทางร่างกาย หรือจิตใจก็ได้ (Craig, 1997)
- จากความหมายของการเรียนรู้จากประสบการณ์ข้างต้น สรุปได้ว่าการเรียนรู้จากประสบการณ์ เป็นการเรียนรู้ที่เปิดโอกาสให้ผู้เรียน ได้สร้างความรู้ ความสามารถ ทักษะ ความคิด ทักษะ ค่านิยมของตนเองขึ้น โดยเปิดโอกาสให้ผู้เรียน ได้คิดคำถามของตนเอง และแสวงหาคำตอบด้วยตนเอง โดยแสวงหาคำตอบด้วยวิธีการหลากหลาย ไม่ว่าจะเป็นการเข้าร่วมกิจกรรมการเรียนรู้ต่างๆ การลงมือปฏิบัติกระทำจริงทั้งในสถานการณ์ที่เกิดขึ้นจริง หรือสถานการณ์จำลอง การวิพากษ์วิจารณ์ การอภิปราย การพิจารณา การไตร่ตรอง การทบทวน และการสะท้อนความคิดของตนเองออกมา โดยอาจเกิดขึ้นทั้งในชั้นเรียน นอกชั้นเรียน หรือในสถานที่จริงในการทำงานก็ได้ การเรียนรู้จากประสบการณ์ จึงเป็นความพยายามเชื่อมโยงระหว่างทฤษฎีและปฏิบัติ เป็นการบูรณาการความรู้ใหม่ หรือประสบการณ์ใหม่ กับความรู้เดิมหรือประสบการณ์เดิม เพื่อนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงของบุคคล

การเรียนรู้จากประสบการณ์ มีความสำคัญยิ่งต่อการจัดการศึกษานอกระบบโรงเรียน และการศึกษิตตามอัธยาศัยในปัจจุบัน ดังพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542 มาตรา 15 กล่าวว่า การศึกษานอกระบบ เป็นการศึกษาที่มีความยืดหยุ่นในการกำหนดจุดมุ่งหมาย รูปแบบวิธีการจัดการศึกษา ระยะเวลาของการศึกษา การวัดและประเมินผล ซึ่งเป็นเงื่อนไขสำคัญของการศึกษา โดยเนื้อหาและหลักสูตรจะต้องมีความเหมาะสมสอดคล้องกับสภาพปัญหาและความต้องการของบุคคลแต่ละกลุ่ม สำหรับการศึกษาตามอัธยาศัย เป็นการศึกษาที่ให้ผู้เรียนได้เรียนรู้ด้วยตนเอง ตามความสนใจ ศักยภาพ ความพร้อม และโอกาส โดยศึกษาจากบุคคล ประสบการณ์ สังคม สภาพแวดล้อม สื่อหรือแหล่งความรู้อื่นๆ

ดังนั้นการเรียนรู้จากประสบการณ์ จึงช่วยส่งเสริมบุคคลให้มีการเรียนรู้ตลอดชีวิต ส่งเสริมบุคคลให้รู้จักแสวงหาความรู้ ประสบการณ์จากแหล่งเรียนรู้ต่างๆ ตามธรรมชาติ โดยไม่จำกัดวิธี สถานที่ เวลา และ โอกาส บุคคลสามารถเรียนรู้ได้อย่างยืดหยุ่น ไม่ว่าจะเป็สถานประกอบการ พิพิธภัณฑ์ สวนสาธารณะ สถาบันทางศาสนา เทคโนโลยีสื่อสาร และบุคคลต่างๆ ในชุมชน ซึ่งล้วนเปิดโอกาสให้บุคคลเกิดการเรียนรู้จากประสบการณ์ตรง ตามความสนใจ ความสมัครใจ และความกระตือรือร้นของบุคคล เพื่อประโยชน์ต่อตนเองเป็นสำคัญ นับเป็นการพัฒนาชีวิตของบุคคลให้เป็นทุนมนุษย์ที่มีคุณค่าต่อไป

การเรียนรู้จากการปรับเปลี่ยนมโนทัศน์

การเรียนรู้จากการปรับเปลี่ยนมโนทัศน์ หมายถึง กระบวนการที่บุคคลเริ่มตระหนักว่าเงื่อนไขที่ถูกกำหนดไว้แล้วมีผลต่อวิถีคิด วิธีการรับรู้ ความเข้าใจในความรู้สึกรของเราต่อโลกรอบๆตัวอย่างไร และทำไมจึงมีผลกระทบเช่นนั้น เมื่อรู้สึกเช่นนั้นได้แล้ว คนจะเริ่มพัฒนาสมมติฐานใหม่ขึ้นเพื่อให้ตนเองเกิดมโนทัศน์ใหม่ที่เปิดกว้าง ชัดเจน มีความเป็นไปได้ และสามารถหล่อหลอมเข้ากับประสบการณ์เก่า จากนั้นบุคคลจะสามารถทำการตัดสินใจ หรือปฏิบัติตามมโนทัศน์ใหม่นั้น (Mezirow)

องค์ประกอบที่สำคัญของทฤษฎีการเรียนรู้จากการปรับเปลี่ยนมโนทัศน์ประกอบด้วย

1. ประสบการณ์ของบุคคล
2. การมองย้อนอดีตอย่างวิพากษ์วิจารณ์
3. การเสวนาและอภิปรายด้วยเหตุผล

กระบวนการปรับเปลี่ยนมโนทัศน์ เป็นกระบวนการที่บุคคลปรับ โลกทัศน์ของตน ในกระบวนการนี้บุคคลจะมีการเปลี่ยนแปลงเป็นขั้นตอน 3 ขั้นตอนที่สำคัญ คือ

1. ตระหนักว่า สมมติฐานและแนวคิดต่างๆ มีผลต่อการคิดอย่างไรและทำไม สมมติฐานเหล่านั้นจึงมีผลต่อกระบวนการคิด ความเข้าใจ และความรู้สึกของตน และต่อสิ่งต่างๆ รอบตัว

2. บุคคลเริ่มปรับเปลี่ยนกรอบความคิด ลักษณะนิสัย ที่จะช่วยให้เกิดมโนทัศน์ใหม่ที่มีความครอบคลุมและชัดเจน และเป็นมโนทัศน์ที่คำนึงถึงองค์ประกอบหลายๆ ด้าน

3. บุคคลปฏิบัติหรือทำการตัดสินใจในเรื่องต่างๆ โดยใช้ความรู้ความเข้าใจที่พัฒนาขึ้นมาใหม่หรือใช้มโนทัศน์นี้เป็นแนวทางการปฏิบัติ

วิธีการหรือเทคนิคที่เกี่ยวข้องกับการเกิดมโนทัศน์ที่มีความหมายต่อบุคคล สามารถกระทำได้หลายวิธีการ เช่น การตีความหมายต่างๆ จากประวัติของตนเอง (ซึ่งถือเป็นมโนทัศน์ที่มีความหมายอย่างหนึ่ง) ได้ ถ้าผู้เรียนสามารถตระหนักถึงมโนทัศน์ที่มีผลกระทบหรือมีความหมายต่อกระบวนการคิดและพฤติกรรมต่างๆ ของตนได้แล้วจะเป็นจุดเริ่มต้นของกระบวนการวิพากษ์อดีตของตนเอง และนำไปสู่การเรียนรู้เพื่อการปรับเปลี่ยนมโนทัศน์ต่อไป เพราะการเข้าใจความหมายต่างๆ คือ การเรียนรู้นั่นเอง

วิธีการที่สามารถนำมาใช้ให้เป็นประโยชน์ในกระบวนการนี้ (Mezirow) ได้แก่

1. การใช้การวิเคราะห์เหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้น (Critical incidents)
2. เขียนประวัติชีวิตของตน (การเรียนรู้จากการนำเสนอประวัติของตน)
3. การเขียนบันทึกส่วนตัว
4. การวิเคราะห์อิทธิพลของสื่อมวลชนต่อวิถีคิดของคน
5. การใช้เอกสาร / วรรณกรรมต่างๆ มีผลกระทบต่อความคิดของบุคคลอย่างไร

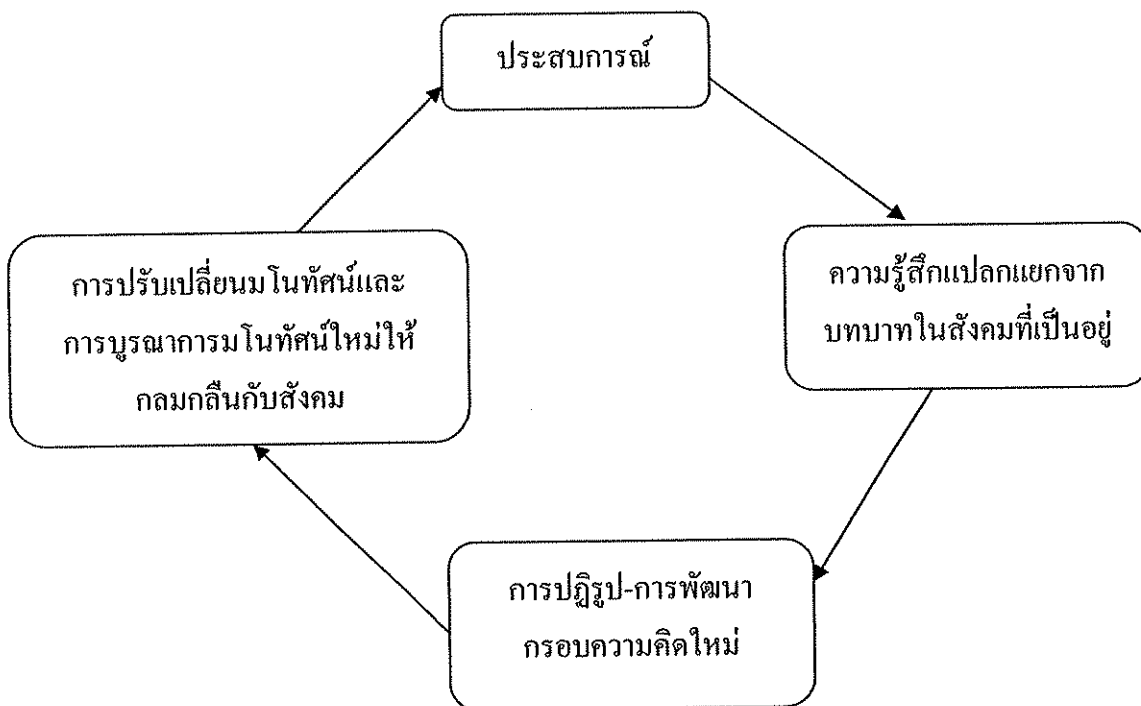
ในกระบวนการการวิพากษ์อดีตนั้น Mezirow ได้แนะนำวิธีการที่ใช้ในการวิพากษ์อดีตอื่นๆ ไว้หลายวิธี เช่น การเปรียบเทียบ การประยุกต์เชื่อมโยง การประเมิน การใช้วิธีการแก้ปัญหา การวิเคราะห์ การอภิปราย และการรื้อฟื้นความจำ เป็นต้น

การเรียนรู้จากการปรับเปลี่ยนมโนทัศน์ จะเกิดขึ้นได้เมื่อบุคคลมีการปรับเปลี่ยนมโนทัศน์ บุคคลจะเรียนรู้ผ่านกระบวนการปรับเปลี่ยนมโนทัศน์ การเรียนรู้เกิดขึ้นเมื่อบุคคลเปลี่ยนกรอบความคิดของตนเอง โดยการวิพากษ์ วิเคราะห์ประสบการณ์ในอดีต วิพากษ์ความเชื่อหรือสมมติฐานและกรอบความคิดและมุมมองต่อสิ่งต่างๆ รอบตัวเราในแง่มุมใหม่ที่แตกต่างไปจากเดิมหลักคิดหรือเงื่อนไขที่จะช่วยให้เกิดการเรียนรู้จากการปรับเปลี่ยนมโนทัศน์ ประกอบด้วย

1. ความรู้สึกทางลบหรือความไม่พึงพอใจต่อสถานการณ์ที่เป็นอยู่
2. การวิเคราะห์บริบทและประสบการณ์ที่เกี่ยวข้อง
3. การให้ความสำคัญต่อการวิพากษ์อดีตด้วยเหตุผลและมีวิจารณ์ญาณ

ในการสร้างกรอบความคิดใหม่ที่จะนำไปสู่การปรับเปลี่ยนมโนทัศน์นั้น จะมีกระบวนการเป็นขั้นตอนดังต่อไปนี้ (Mezirow)

1. ความรู้สึกไม่พึงพอใจต่อสถานการณ์ที่เป็นอยู่
2. การศึกษาวิเคราะห์ตนเอง
3. การประเมินสมมติฐานเบื้องหลังสถานการณ์ต่างๆ อย่างมีเหตุผล
4. ตระหนักว่าคนอื่นๆ มีการปรับเปลี่ยนความคิดเช่นเดียวกัน
5. การสำรวจค้นคว้าเพื่อกำหนดบทบาทใหม่หรือแนวการปฏิบัติใหม่
6. การวางแผนการปฏิบัติ
7. การศึกษาหาความรู้และทักษะที่จะใช้ในการดำเนินการตามแผนที่วางไว้
8. การทดลองปฏิบัติตามแผน
9. การพัฒนาสมรรถนะและการสร้างความเชื่อมั่นในตนเองในการปฏิบัติตามบทบาทใหม่
10. การบูรณาการมโนทัศน์เข้ากับวิธีการดำเนินชีวิต

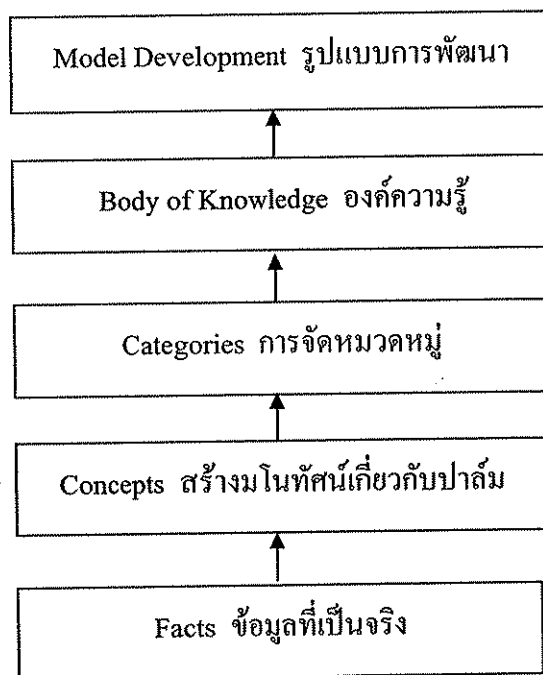
ภาพที่ 9 แสดงขั้นตอนวงจรของการเรียนรู้ (Learning Cycle) ตามแนวคิดของ Mezirow

การถอดบทเรียนเกี่ยวกับการเรียนรู้และการปรับเปลี่ยนมโนทัศน์ เป็นเทคนิควิธีหนึ่ง
 ที่ให้เกษตรกรปลูกป่าได้ใช้กระบวนการทางสังคมในการคิด การพยายามทำความเข้าใจบทบาท
 หน้าที่ต่างๆ ไป บทบาทหน้าที่ที่แปลกแยกจากคนทั่วไป มโนทัศน์ปกติของคนทั่วไปกับกระบวนการ
 ปรับเปลี่ยนมโนทัศน์เพื่อแสวงหาแนวทางการพัฒนานวัตกรรม

ตารางที่ 2 แสดงแนวทางการถอดบทเรียนจากข้อมูลและปรากฏการณ์

ลำดับ ที่	ที่/ ประเภท	ปรากฏการณ์ ที่เกิดหรือ ประเด็น ข้อมูล	เนื้อหารายละเอียด ของปรากฏการณ์ หรือข้อมูลที่มี	ข้อสังเกตและ องค์ความรู้ที่ เกิดขึ้น	การตรวจสอบตาม หลักวิชาการและ การวิเคราะห์
1.					
2.					
3.					

แบบบันทึกแนวทางการถอดบทเรียน จะเป็นเครื่องมือช่วยให้เก็บข้อมูลที่เกิดขึ้นจาก
 ปรากฏการณ์ เหตุการณ์ เป็นระบบ ถูกต้อง ชัดเจน ช่วยให้การถอดบทเรียนสะดวกมากขึ้น

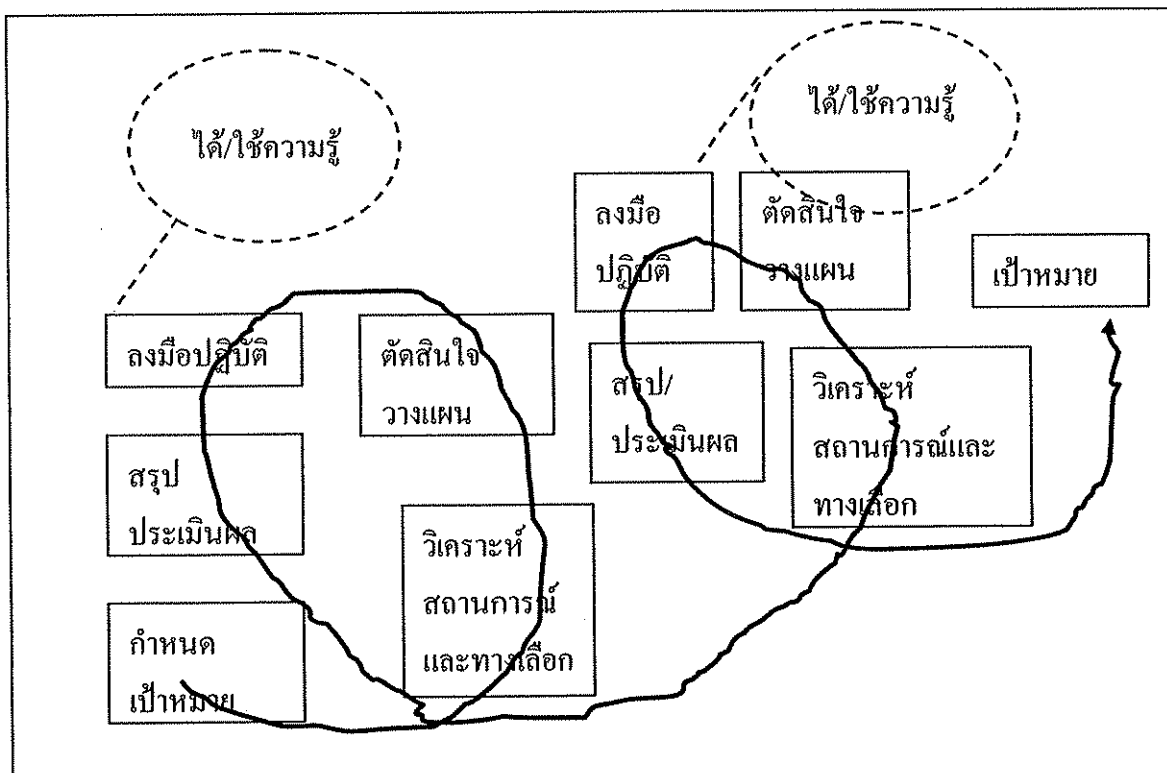

ภาพที่ 10 แสดงการนำข้อมูล ปรากฏการณ์มาดำเนินการหาองค์ความรู้

การนำเอาข้อมูลที่มีอยู่ มาถอดหาองค์ความรู้ สามารถดำเนินการได้ตามขั้นตอน 4 ขั้นตอน คือขั้นรวบรวมข้อมูลที่มีอยู่ทั้งหมดมาตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูล จากนั้นก็จะนำมาสร้างมโนทัศน์เกี่ยวกับปาล์ม จากมโนทัศน์หลายๆ ลักษณะมาจัดหมวดหมู่เป็นกลุ่มๆ จากกลุ่มหมวดหมู่ มาสังเคราะห์ออกมาเป็นองค์ความรู้เรื่องนั้น และนำมาสร้างรูปแบบการพัฒนาเพื่อสามารถนำไปปฏิบัติจริงให้เกิดประโยชน์ต่อไป

การถอดบทเรียนด้วยรูปแบบตาปูเกลียว (Spiral Model)

เป็นกระบวนการถอดบทเรียนที่เริ่มจากการกำหนดเป้าหมายของกิจกรรม และเริ่มปฏิบัติด้วยการวิเคราะห์สถานการณ์ (กรมการพัฒนาชุมชน, 2549) เพื่อกำหนดทางเลือกและตัดสินใจวางแผน ลงมือปฏิบัติตามแผน สุดท้ายมีการสรุปประเมินผลที่ได้ หรือสรุปบทเรียนที่เกิดขึ้นว่าบรรลุเป้าหมายหรือยัง ถ้ายังไม่บรรลุเป้าหมายก็จะกลับไปวิเคราะห์สถานการณ์ ตัดสินใจวางแผนลงมือปฏิบัติ สรุปอีกครั้ง โดยทำต่อเนื่องกันไปจนกว่าจะบรรลุเป้าหมายที่ต้องการ โดยทุกครั้งมีการบันทึกการปฏิบัติการไว้อย่างเป็นขั้นตอน

ภาพที่ 11 แสดงการถอดบทเรียนด้วยรูปแบบตาปูเกลียว (Spiral Model)

การถอดบทเรียนจากรูปแบบต่าปูเกลียว เป็นอีกรูปแบบหนึ่งที่น่ามาเป็นส่วนหนึ่ง
ในกระบวนการวิจัย เพื่อเสนอเป็นแนวทางให้เกษตรกรปลูกปาล์มได้มีแนวความคิด เกิดความรู้
ความเข้าใจในระบบการกำหนดเป้าหมาย การวิเคราะห์ วางแผนและติดตามผลอย่างเป็นระบบ
เพื่อนำไปสู่การพัฒนานวัตกรรมเป็นระยะๆ